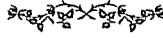

KUR'AN'DA TOPLUMSAL ÇÖKÜŞ*

Ejder OKUMUŞ**

Özet:

Toplumsal çöküş, toplumun, bir takım sosyal değişimlerin sonucu olarak yok olmasını veya bağımsızlığını, kültürünü, medeniyetini ve egemenliğini kaybetmesini ifade eder. Bilindiği gibi sosyolojide toplumsal çöküş, özellikle toplumsal değişim teorilerinden biri olan çevrimsel yaklaşımı benimseyen sosyal bilimciler tarafından incelenir. Bu çalışmada, Kur'an'da toplumsal çöküş konusu tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Bu incelemenin amacı, Kur'an'da toplumsal çöküş fenomenine nasıl yaklaşıldığını, toplumsal çöküşü götüren etkenlerin neler olduğunu, toplumsal çöküş sürecine nasıl girildiğini ve bu sürecin nasıl işlediğini ele almaktır. Bu çalışmanın temel varsayımı, Kur'an'da toplumsal çöküşte temel dinamik etkenin insan olduğudur. Bu varsayımın göre toplumsal çöküşte ve toplumun çöküşünde asıl sorumlu olan toplumdur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Toplumsal Çöküş, Sünnetullah, İrade.

Social Collapse in the Qur'an

Abstract:

Social collapse is a destruction which results from the outcome of society vanishing or losing its independence, culture, civilization and dominance as a result of some social changes. As it is known in sociology, social collapse is taken up by the cyclical approach which is one of the theories of social change. In this study, we try to analyze the concept of social collapse in the text of the Qur'an. If one studies the

---

* Bu çalışma, yazarın Kur'an'da Toplumsal Çöküş'ün Nedenleri (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995) başlığıyla yaptığı yüksek lisans çalışmasına dayanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca yazarın bu teze dayanarak Kur'an'da Toplumsal Çöküş (3. bs., İnsan Yay., İstanbul 2007) başlıklı bir kitabı da bulunmaktadır.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

verses of the Qur'an in detail, they will see that the concept of Sunnetullah (the law of God) has a central place in the context of social destruction (helak-death/destruction of societies). According to the Qur'an, the fundamental dynamic in the factor of the collapse or destruction of society is the humanbeing. It is society in the sociological perspective. Whereas the theories of social destruction approach the subject with a different perspective.

Key Words: The Qur'an, Social destruction, Sunnetullah, Will.

1. GİRİŞ: GENEL OLARAK TOPLUMSAL ÇÖKÜŞ

Toplum diye bir olgudan, toplumsal hayattan, toplumsal değişimden ve toplumların değişmesinden söz edilebileceğine göre toplumsal çöküşten de söz edilebileceği açıktır.

Muhammed Aziz Lahbabi'nin (el-Habbabi) (1922 -)'de belirttiği üzere bütün felaketler gibi toplumsal çöküş de açıklanması çok güç bir kavramdır; gözlenmekte, tasvir edilmekte, tahlili yapılmakta, ancak asla tam olarak açıklanamamaktadır.¹

İlk etapta çöküş denildiğinde belki de her insanın zihninde farklı çağrışımlar yapar. Örneğin kimilerine göre gerilemek anlamına gelirken, kimilerine göre dinî, ahlâkî değerlerden uzaklaşmak anlamına gelebilir. Bazıları için ekonomik çöküntü akla gelirken, bazıları için siyasi çöküntü akla gelebilir. Nihayet bazılarının yanında toplumun batması, yok olması ve hayat sahnesinden silinmesi anlamına gelebilir. Ancak her şeyden önce çöküşün, toplumlar için bir olumsuzluğu ifade ettiği kesin bir gerçek.

Çöküş konusuyla daha çok büyük boy değişim modellerinden organizmacı modeller veya çevrimsel teoriler ya da yükseliş ve düşüş kuramları meşgul olmuşlardır. İbn Haldun, devlet planında ele aldığı çöküşü, devletin ömrünün son bulması, yani devletin üç kuşak sonra Allah'ın izniyle yıkılması anlamında kullanmıştır.²

Doğrusal tarih anlayışını yadsıyan ve alaya alan Oswald Spengler (1880-1936) ise çöküşü, kültürün, kaçınılmaz kaderi olan medeniyet aşamasına gelişle birlikte ölümü olarak anlarken,³ Arnold J.Toynbee (1889-1975) medeniyetin statikleşerek

- 1 Muhammed Aziz Lahbabi, *Milli Kültürler ve Medeniyet*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, Tur Yay., İstanbul 1980, s. 68.
- 2 Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, c. 1, 2. bs., Dergah Yay., İstanbul 1988, ss. 505-514.
- 3 Bkz. Pitirim A.Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Çev. Mete Tunçay, Bilgi Yay., Ankara 1972, ss. 76-107.

taşlaşması şeklinde anlar. Toynbee'nin görüşlerinden çıkan sonuca göre çöküş, uygarlığın ortadan kalkması değildir. Uygarlığın ortadan kalkması için, çöküşten sonra parçalanma ve çözülme aşamalarını da katetmesi gerekmektedir. Toynbee'nin düşüncesinde medeniyetlerin çöküşünün niteliği, azınlıkta yaratıcı gücün kesilmesi, buna paralel olarak çoğunluğun taklidinin durması ve sonuç olarak toplumda sosyal birliğin kaybolması şeklinde üç noktada özetlenebilir.⁴

Görüldüğü gibi çöküş olayına farklı açılardan bakılmakta ve bu bakış açılarına göre farklı çöküş tanımlamaları ortaya çıkmaktadır. Fakat bu araştırmada ele alınan çöküş, kendi iradeleriyle ortaya koydukları bazı davranışlar ve hayat tarzı, daha doğrusu kasıtlı olarak meydana getirdikleri bazı değişimler sonucunda toplumların, birey birey değil de toplum bazında yıkılmalarını veya bağımsızlık, kültür, medeniyet ve egemenliklerini kaybetmelerini dile getiren bir çöküştür. Bu tanımlamada en önemli öge irade olmakta; toplumun kendi iradesiyle gerçekleştirdiği olumsuz yönde bir değişimle dünya hayatını kaybetmesi üzerine vurgu yapılmaktadır. Tanımlamada ikinci vurgu, çöküşün toplumsal boyutu üzerinedir. Bu bağlamda toplumun büyük ya da küçük olması durumu değiştirmemektedir.

Bütün tarihi incelemeler göstermektedir ki çoğu toplum ve medeniyetler de canlılar gibi doğuş ve yükseliş dönemlerinden sonra batmaya ve yok olmaya mahkum olmuşlardır. Bu yok oluşa yol açan veya yön veren yasayı keşfetmek için düşünür, bilgin ve sosyologlar çok uğraş vermiş, toplumlar üzerinde bir çok araştırmalar yapmışlardır. Diyebiliriz ki hemen hemen bütün sosyoloji ekolleri, genelde toplumsal değişme, özelde ise toplumsal çöküşle uzaktan veya yakından ilgilenmişlerdir.⁵

Bilindiği gibi sosyolojide büyük boy toplumsal değişme kuramlarından biri olan yükseliş ve çöküş kuramları (İbn Haldun, Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Cevdet Paşa, Pitirim A. Sorokin, Vilfredo Pareto vs.), çoğu kez insan organizmasına benzettikleri toplumun ya da genel olarak medeniyetlerin büyüme, gerileme ve çöküş gibi aşamalardan geçtiklerini savundukları için organizmacı modeller (organic approach); tarihin hareketinin çevrimsel bir hareket olduğunu, toplumların yükseliş ve çöküşlerinin sürekli çevrimsel bir hareket izlediğini, öncelikle zorunlu olarak yükseldiğini ve sonra da yine zorunlu olarak çöküş sürecine girdiğini ileri sürdükleri için de çevrimsel yaklaşımlar (cyclical approach) adını almaktadırlar. Belirtilmelidir ki bu

4 Bkz. a.g.e., ss. 111-112.

5 Bkz. Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

kuramlar, diğer bazı kuramlar gibi değişimi birikimsel ve karmaşıklığı gittikçe artan tek biçimli bir yönde görmezler.⁶

Bu çalışmada, toplumsal çöküş konusu Kur'an'a göre tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Bu incelemenin amacı, Kur'an'da toplumsal çöküş fenomenine nasıl yaklaşıldığını, toplumsal çöküşü götüren etkenlerin neler olduğunu, toplumsal çöküş sürecine nasıl girildiğini ve bu sürecin nasıl işlediğini ele almaktır. Bu çalışmanın temel varsayımı, Kur'an'da toplumsal çöküşte temel dinamik etkenin insan olduğudur. Bu varsayım göre toplumsal çöküşte ve toplumun çöküşünde asıl sorumlu olan toplumdur.

2. KUR'AN'DA TOPLUMSAL ÇÖKÜŞ FENOMENİ

2.1. Sünnetullah ve İnsan İradesi

Sünnetullah kavramı, ilk bakışta anlaşılacağı gibi sünnet ile Allah kelimelerinin isim tamlaması şeklinde bir araya gelişleriyle oluşmuş, Allah'ın sünneti anlamında bir terkiptir.

“S-n-n” fiil kökünden türemiş olan sünnet⁷ kelimesi, huy, yol, adet, yüz, kanun, düz yol, tâbi olunan yol, takip edilen model gibi anlamlara gelmektedir.⁸

Çoğulu sünen olan sünnet kelimesinin sözlük anlamları ve kullanıldığı ayetler dikkate alındığında Kur'an'daki sünnet ve sünen kelimelerinin Allah'ın takip ettiği davranış tarzı, Allah'ın yasası,⁹ Allah'ın toplumların gelişimi ve çöküşüyle ilgili hüküm ve uygulaması vb. anlamlara geldiğini görmek mümkündür.¹⁰

6 Bkz. Richard A. Appelbaum, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Çev. Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara ts.s.77; E. Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 2. bs., Bilgi Yay., İstanbul 1979, s. 67; Ö.Demir-M.Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yay., İstanbul 1993, s. 74.

7 Sünnet kelimesinin fiil kökü olan “s-n-n” maddesinden; bıçağı bilemek, taşı cilalamak, mızrağa uç geçirmek, birine mızrakla dürtmek, dişlerle ısırarak, dişlerini kırmak, dişleri fırçalamak, güzel idare etmek, kanun koymak, şekil vermek, dökmek, çözmek, açıklamak, kolaylaştırmak, hızlıca devreyi sürmek (senn); diş, yaş (sinn); mızrak ucu (sinan) gibi anlamlar türemiştir. Bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Daru Sâdır, Beyrut 1990, c. 12, ss. 220-229.

8 Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (el-Menâr)*, 2.bs., Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1973, c. 4, s. 140; el-İsfehâni, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Dımaşk 1992, s.429; L.Maluf, a.g.e., s. 353.

9 E. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982 c. 6, ss. 3930, 4000; c. 5, s. 3045; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alpaslan Açıkgeçen, Fecr Yay., Ankara 1987, ss. 124-125; İbrahim b. Ali el-Vezir, *Dirâse li's-Süneni'l-İlahiyye ve'l-Müslimü'l-Muasır*, 4.bs., Daru'ş-Şuruk, Kahire 1989, ss. 7-12.

10 Sünnet kelimesi, Kur'an'da toplam onaltı kez kullanılmıştır. Bunlardan onördünün tekil, ikisinin ise çoğul olarak geçtiğini görüyoruz. Tekil olarak kullanılanlardan sekizi “sünnetullah” (33/Ahzab, 38,62-iki kez-; 35/Fatur, 43-iki kez-; 40/Mü'min, 85; 48/Feth, 23-iki kez-), dördü “sünneti'l-evvelin” (8/Enfal, 38; 15/Hicr, 13; 18/Kehf, 55; 35/Fatur, 43), biri “sünneti men kad erselnâ kablek...” (17/İsra, 77) ve diğeri ise “lisünnetina” (17/İsra, 77) şeklinde geçmektedir. Çoğul olarak ise “sünen” (3/Al-i İmran, 137) ve “sünenü'l-lezine min kabliküm” (4/Nisa, 26) olmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır.

Ayetler siyak ve sibaklarıyla düşünüldüğünde kelimât-kelimâtullah, kelime-kelime kelimetü rabbik, kelimetü'l-azab, kelimetü'l-fasl, kalamullah,¹¹kavl,¹² mesel-meseli'l-evvelin-mesulat,¹³ eyyâm-eyyâmullah¹⁴ gibi kavramların da sünnetullah ile yakın anlam ilişkisi içerisinde olduğu söylenebilir.

Konuya Kur'an ayetleri çerçevesinde ve sünnetin anlam sahası içerisinde yaklaşıldığında, sünnetullah kavramının, sosyolojik ve tarihsel bir muhtevasının olduğu, dolayısıyla toplumların yok oluş nedenlerinin sünnetullah kavramı içerisinde yer aldığı görülür.¹⁵ Sünnetullah ile ilgili ayetler, öncesi ve sonrasıyla ve tabî bağlamları içerisinde incelendiğinde anlaşılacaktır ki gerçekten de sünnetullah, bir kaç ayet hariç¹⁶ tüm ayetlerde olumsuz anlamda, yani toplumların yok olmalarıyla ya da cezaya çarptırılmalarıyla ilgili olarak kullanılmaktadır:

“Gerçek şu ki sizden önce nice sünnetler gelip geçmiştir. Bundan dolayı yeryüzünde gezip dolaşın da yalanlayanların uğradıkları sonuç nasıl oldu bir görün.” (3/Al-i İmran, 137).

“O küfre sapanlara de ki; eğer vazgeçerlerse geçmişte (yaptıkları) şeyler bağışlanacaktır. Ama yine dönecek olurlarsa, önceki (toplumlara uygulanan) sünnet, muhakkak (kendi başlarından da) geçmiş olacaktır.” (8/Enfal, 38).

Kur'an'da Allah'ın yasalarından bahsedilmesinin en önemli nedenlerinden birinin, insanların bu yasaları öğrenip geçmiş toplumların yok oluşundan ders ve ibretler çıkarmasını sağlamak olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷ Nitekim bir ayet bu durumu şöyle dile getirmektedir:

“Allah size açıklayarak anlatmak, sizi sizden öncekilerin sünnetlerine iletmek ve

11 6/En'am, 34, 115; 10/Yunus, 64, 82; 18/Kehf, 27 (kelimât-kelimâtullah); 7/A'raf, 137; 10/Yunus, 19, 33, 96; 11/Hud, 110; 20/Taha, 129; 41/Fussilet, 45; 42/Şûrâ, 14 (kelime-kelime rabbik); 39/Zümmer, 19, 71 (kelimetü'l-azab); 42/Şûrâ, 21 (kelimetü'l-fasl); 48/Fetih, 15 (kalamullah). Bkz. M.H.Yazır, a.g.e., c. 3, s. 2035; c. 4, ss. 2694, 2711, 2732, 2745.

12 11/Hud, 40; 17/İsra, 16; 27/Neml, 85; 23/Mü'minün, 27; 28/Kasas, 63.

13 43/Zuhuruf, 8,56; 13/Rad, 6. Yorum için bkz. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Kahraman, İstanbul 1984, c. 7, s. 206; M.H.Yazır, a.g.e., c. 4, s. 2961; c. 6, s. 4266.

14 3/Al-i İmran, 140-141; 10/Yunus, 102; 45/Casiye, 14. Bkz. a.e., c. 2, s.1182; c. 6, s. 4316.

15 Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İstanbul 1986, s. 567.

16 4/Nisa, 6; 10/Yunus, 19,64.

17 M.Reşid Rıza, (1865-1935) 3/Al-i İmran, 137. ayeti tefsir ederken Allah'ın yasalarını bilmek gerektiği üzerinde durmakta, hatta sünnetullah ile ilgili bir bilim dalı kurulması gerektiğini savunmaktadır. Bkz. M.R.Rıza, Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (el-Menâr)*, 2.bs., Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1973, c. 4, s. 139-141. Ayrıca bkz. İ.el-Vezir, a.g.e., ss. 15-18.

tevbelerinizi kabul etmek ister. Allah bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (4/Nisa, 26).¹⁸

Bu ve diğer bazı ayetlerden, Allah’ın yasasının evrensel olduğu; tüm zamanları ve tüm mekânları kapsamına aldığı; kâfir-mü’min ayrımı yapmadan bütün insan toplumları için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla Allah’ın sünnetinde bir değişim ve dönüşüm olması düşünülemez:

“(Bu) Allah’ın öteden beri sürüp gitmekte olan sünnetidir, sen Allah’ın sünnetinde kesinlikle bir değişiklik bulamazsın.”²⁰ “...Sen Allah’ın sünnetinde kesinlikle bir dönüşüm de bulamazsın.” (35/Fatır, 43).

Sünnetullahın evrenselliği ve değişmezliği ilkesi; tarihteki örnek olaylardan soyutlanan yasaların önemini vurgulamakta, tarihin rastgele olaylar zincirinden ibaret olmadığını, aksine Allah’ın koyduğu yasa²¹ ve kurallara göre işlediğini belirtmektedir. Bunun yanında Allah’ın, kimsenin hatırı için davranış tarzını değiştirmeyeceği ve sünnetullahın hiç kimse için ayırım yapmadan işleyen bir süreç olduğu düşüncesini vermekte, bu da bir anlamda tarihin işleyişinde “objektifliğin” olduğunu ima etmektedir.²²

Bu bağlamda Kur’an, sünnetullah ile ilgili ayetler çerçevesinde belirli bir tarihsel sürece göre toplumların yükseliş, düşüş ve çöküşlerini yönlendiren ortak kuralların olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Kur’an’da üzerinde durulan toplumsal kader, yani toplumların yazgısı ve toplumsal akıbet gibi hususlar, toplumlarla ve toplumsal çöküşle ilgili belirli yasaların bulunduğu işaret etmektedir.

Kur’an’a bütüncül bir yaklaşımla baktığımızda, tarih her ne kadar evrensel yasalarla hareket etse de Allah’ın tarih içerisinde bir taraf durumunda olduğunu ve dolayısıyla tarihin seçmeci karakter taşıdığını görmemek mümkün değildir.²³ Bu ilk etap-

18 Ayrıca bkz. 3/Al-i İmran, 137; 6/En’am, 11; 15/Hicr, 13; 16/Nahl, 36; 27/Neml, 69; 30/Rum, 42 vb.

19 Konuyla ilgili olarak bkz. Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1986, s.186.

20 48/Fetih, 23. Sünnetullahın evrenselliği ve değişmezliği ile ilgili olarak ayrıca bkz. 3/Al-i İmran, 137; 6/En’am, 34, 115; 8/Enfal, 38; 10/Yunus, 64; 15/Hicr, 13; 17/İsra, 77; 33/Ahzab, 62; 40/Mü’min, 85; 48/Fetih, 23.

21 Allah’ın yasa, Kur’an’ın vermek istediği anlamda Allah’ın tarih ve toplumlar için koyduğu, Allah’ın bizzat kendi ilmindeki yasadır. Dolayısıyla sünnetullahı, beşeri bilimlerde kullanılan ve determinizmle izah edilen bilimsel yasa (scientific method) ile özdeşleştirmek Kur’an’ın anlam bütünlüğü içerisinde mümkün görünmemektedir.

22 Ömer Özsoy, *Sünnetullah -Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yay., Ankara 1994, s. 161.

23 Bkz. 3/Al-i İmran, 122-126; 5/Maide, 56; 7/A’raf, 137; 9/Tevbe, 14; 14/İbrahim, 13-15; 22/Hac, 40; 28/Kasas, 5-6; 48/Fetih, 22-23 vb.

ta sünnetullahın evrenselliği ilkesine aykırı imiş gibi görünse de, aslında Kur'an'ın genel mantık çerçevesi içerisinde bir aykırılığın, bir çelişkinin olmadığı anlaşılmalıdır. Çünkü Allah'ın sünnetine göre insan ve toplumlar başı boş bırakılmamış²⁴ ve tarih, kötüye karşı iyinin, yanlışla karşı doğrunun, batıla karşı hakkın, zulme karşı adaletin yanında yer alacak şekilde kurulmuştur.²⁵ Kur'an'a göre Allah tarihe böyle bir yasa koymuştur. Dolayısıyla bu durum, sünnetullahın ya da kelimetullahın evrenselliğine aykırı değildir. Bu, bir başka açıdan şöyle izah edilebilir: Allah, sünneti gereği taraf olmakla birlikte tarih, kendi işleyişinde tarafsızdır, hiç kimseye, hiç bir topluma ayrıcalık tanımaz.²⁶ Çünkü Allah, yukarıda ele aldığımız ayetlerle de ifade edildiği gibi tarih içerisinde tavrını değiştirmeyeceğine dair söz vermiştir.²⁷

Sünnetullah ile birlikte gündeme gelen önemli konulardan biri de determinizmdir.²⁸ Acaba Allah'ın sünnetinde, Allah'ın toplumların yükseliş ve çöküşleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu sünnetlerde mutlak bir determinizm (belirlenimcilik-nedensellik); mutlak bir sosyal determinizm (social determinism) ve tarihsel determinizm (historical determinism) var mıdır? Varsa sınırları nereye varmaktadır? Allah'ın değişmez-evrensel sünnetleri olduğuna göre insanın iradesinden bahsetmek mümkün müdür? Başka bir ifadeyle tarihin işleyişinde insan ve toplumun iradesinin yeri nedir?" vb. sorular bu bağlamda ortaya çıkmakta ve konumuz açısından cevap beklemektedir.

Kuşkusuz Kur'an'a göre Allahu Teâlâ, milletlerin yükseliş, düşüş ve çöküşlerini idare eden bir takım yasa ve hükümler koymuş olup bunları icra etmektedir.²⁹ Ancak bu demek değildir ki toplumsal ve tarihsel yasalar büsbütün insan bilinci ve iradesinden bağımsız işlemektedir. Elbette yasaları insanlar yaratamaz ve ortadan kaldıra-

24 Bkz. 2/Bakara, 214; 3/Al-i İmran, 142; 9/Tevbe, 16; 23/Mü'minun, 115; 75/Kıyamet, 36 vb.

25 Bkz. Fahrüddin er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, Daru't-Tabati'l-Âmire, İstanbul 307, c. 5, s. 539; J.Obert Voll, *İslam, Süreklilik ve Değişim*, Çev. Cemil Aydın-Cengiz Şişman-Mehmet Demirhan, Yöneliş Yay., İstanbul 1991, s. 17

26 Bu noktada müslümanların Uhud savaşı yenilgisini ve Huneyn savaşının başlangıcını hatırlamak gerek: 3/Al-i İmran, 122-126,140-142,165-166,172 (Uhud); 9/Tevbe, 25-26 (Huneyn).

27 Ö.Özsoy, a.g.e., ss. 133-134. Ayrıca kırs.Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, Çev. Turan Koç, İz Yay., İstanbul 1991, ss. 159-181.

28 Determinizm ve türleri konusunda bkz. Muhammed Atf Ğays vd., *Kamûsü İlmî'l-İctima'*, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, İskenderiye 1979, ss. 128-129; M. Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 126-137; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981, ss. 61-64; Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?* Çev. Misket Gizem Göktürk, 4. bs., İletişim Yay., İstanbul 1993, ss. 103-129.

29 F.Rahman, a.g.e., s. 138.

mazlar. Fakat onların işlemleri için gerekli şartları oluşturabilir ya da ortadan kaldıracabilirler.³⁰ Nitekim Kur'an'ın bu noktada önemle üzerinde durduğu husus, bozuk toplumun çöküşüyle sonuçlanan, insanî amaçlarla insanî eylemlerin kaynaklarının bozulmasına neden olan dinî, ahlâki ve toplumsal faktörlerdir.³¹

Eğer tarihte baskın olan sıkı nedensellik yasaları ise, meydana gelen olayların tamamının kendiliğinden ve kaçınılmaz olduğunu kabul etmek zorunda kalırız. Olaylar mutlak deterministik anlamda geliyorsa hiç kimsenin sorumluluğunun olmayacağı açıktır.³² Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür ki Kur'an, kendine özgü tarih anlayışıyla, ne tarihsel determinizmi, ne organizmacı tarih anlayışını ve ne de evrimci tarih anlayışını kabul etmektedir. Çünkü Kur'an, bir yandan evrende mutlak bir düzenin varlığından söz ederken; öte yandan bunun mutlak bir mekanizm olmadığını hatırlatır. Evren belirli yasalara göre işlemektedir, ama bu işleyişinde asla Allah'tan bağımsız değildir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın her şeye gücü yeter ve dolayısıyla dilediğinde mevcut düzeni bozma kudretine sahiptir.³³ Yani Kur'an'ın kabul ettiği nedensellikte her olayın arkasındaki gerçek neden Allah'tır. Ancak bu demek değildir ki tarihin işleyişinde ve toplumların yaşamlarında insanın irade ve hürriyeti yoktur. Her şeyden önce ilahî sünnetlerin kesinlik ve kaçınılmazlıkları insanı baskı ve zorla belirli bir yaşayışa mahkûm etmek durumunda değildir. Aksine bu sünnetler, insanı kendi iradesiyle seçmiş olduğu yaşam biçiminin kesin ve kaçınılmaz sonuçlarıyla karşı karşıya bırakır.³⁴ Bunu biraz daha açmak istersek Kur'an'ın sünnetullah ile ilgili anlayışında determinist bir yasa olarak sadece kötünün iyi, batılın hak, zararlının yararlı karşısında kalıcı olmadığı ilkesinin yer aldığını³⁵ söyleyebiliriz.³⁶

30 A.e., ss. 124-125.

31 Mazhuriddin Sıddiki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yay., İstanbul 1982, ss. 195, 221.

32 M.Aydın, a.g.e., s. 128.

33 5/Maide, 17; 6/En'am, 133; 25/Furkan, 45-46; 67/Mülk, 16-18. Konuyla ilgili olarak bkz. Ö.Özsoy, a.g.e., s. 78.

34 Muhammed Kutup, *Çağdaş Fikir Akımları*, Çev. M.Beşir Eryarsoy, 3. bs., İşaret Yay., İstanbul 1993, c. 2, ss. 241-242; Roger Garaudy, 20. *Yüzyıl Biyografisi*, Çev. Ahmet Zeki Ünal, Fecr Yay., Ankara 1989, s. 264; Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, Çev. Ali Turgut, 2.bs., Yöneliş Yay., İstanbul 1988, ss.155-167.

35 17/İsra, 81; 13/Ra'd, 17. Bkz. Ö.Özsoy a.g.e., s. 155.

36 Burada İslam dünyasındaki Cebriyeciliği ve onun kurucuları Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvan'ın bu noktadaki görüşlerini ve de kadcerciliği ve onun savunucuları Ma'bed el-Cüheni ile Gaylan ed-Dimeşki'yi hatırlamak yerinde olacaktır. Konuyla ilgili olarak bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul 1983, ss.126-147; Şerafeddin Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yay., İstanbul 1979, ss. 98, 124-125, 168; S.H.Bolay, a.g.e., ss. 54-55; 104-105.

Kur'an, tarihte olaylar arasındaki determinist ilişkilere dikkat çekmekle kalmayıp bu determinasyonu sünnetullahın değişmezliği ilkesiyle desteklemiş olmasına rağmen, olayların akışı için önceden belirlenmiş bir seyir anlayışına yer vermez. Bir kaç cümle sonra da açıklamaya çalışacağımız gibi Kur'an'ın desteklediği; belli bir sosyal değişme için gereken şartlar oluştuğunda, bu oluşumun sonucu olan değişimin Allah dilediği zaman gerçekleşeceği'dir.³⁷ Ama değişmeyi belirleyen nedenlerin faili, hür irade sahibi bireylerden oluşan toplum olduğu için ayetlerden sosyal değişmelerin önceden belirlenmiş olmadığını anlayabiliriz.

Nitekim Kur'an'da belirtilen tarihsel yasaların pek çoğu şartlı önermeler şeklinde sunulmuştur. Bu şartlı önermelerde sosyal ya da tarihsel iki olayı birbirine bağlayan korelasyonlar (corelation) vardır. Buna göre birinci olay, yani şart gerçekleştiğinde ikinci olayın, yani sonucun da gerçekleşeceği söylenebilir:

“Gerçekten Allah, kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe bir toplulukta olanı değiştirmez.” (13/Ra'd, 11).

“Eğer onlar, yol üzerinde dosdoğru bir istikamet tutsalardı, mutlaka biz onlara bol miktarda su içerir (tükenmez bir rızık ve nimet verir)dik.” (72/Cin, 16; ayrıca bkz. 8/Enfal, 38,53; 17/İsra, 16 vb.).

Görüldüğü gibi ayetler şartlı önermelerle verilmiştir. Dikkat edilirse şartlı önermenin şart kısmı, örneğin Ra'd suresinin 11. ayetinin “Gerçekten Allah kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe...” kısmı insana bırakılmıştır. Dolayısıyla Allah'ın sünneti, insanın geliştirdiği tavra göre gerçekleşmektedir.

Kur'an'da insan iradesi ve hürriyetiyle çelişir gibi görünen sünnetler, ayetlerde kesin önermeler şeklinde ifadesini bulanlardır. Bu tür kesin önerme şeklinde gelen sünnetlere ise, en çok tartışılan konulardan biri olan ecel ayetleri örnek verilebilir:

“Her ümmet için bir ecel vardır. Onların ecelleri gelince, ne bir saat ertelenebilirler, ne de öne alınabilirler.” (7/A'raf, 34)³⁸

Bu ve benzeri ayetlerde toplumlar veya medeniyetler için bir ecel, yani tespit edilmiş süre,³⁹ ecel-i müsemma terkihiyle belirlenmiş ecel⁴⁰ söz konusu edilmektedir.

37 Bkz. 8/Enfal, 53; 13/Ra'd, 11. Bkz. Ö.Özsoy, a.g.e., s. 154.

38 Ayrıca bkz. 10/Yunus, 49; 15/Hicr, 4-5; 23/Mü'minin, 43 vb. Ayetlerin yorumu için bkz. M.R.Rıza, a.g.e., c. 8, ss. 402-403; F.er-Râzî, a.g.e., c. 4, s. 298; M.H.Yazır, a.g.e., c. 4, ss.2155-2156; Ö.Özsoy, a.g.e., s. 170.

39 Ecel kelimesinin anlamı için bkz. el-İsfehânî, a.g.e., s. 65.

40 16/Nahl, 61; 20/Taha, 129; 29/Ankebut, 53; 35/Fatır, 45; 42/Şûrâ, 14 vb.

Sünnetullahın işleyişinde insan iradesinin yerini anlamak için bu konu üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

İbn Abbas'a (Ö. 687) ve müfessirlerin çoğunun tercihinine göre, ayetlerde ele alınan toplumsal boyutlu ecel, ayetlerin siyak-sibakları ve tabî bağlamları içerisinde bireylerinki gibi ömür anlamında değil, azap ve helak eceli anlamındadır.⁴¹ "Her ümmetin bir eceli var" yasası, bireyleri salih iş yapan bir ümmetin, dünyanın sonuna kadar payidar olabilmesine engel değildir.⁴² Yani bu hüküm, yıl, ay ve gün şeklinde sınırlanmış bir zaman biriminin sonunda derhal sırası gelmiş bir toplumun yok edilmesi anlamına gelmez. Fakat bu muteber bir toplum olarak gücünü göstermesi için her topluma verilmiş olan imkânların bir ahlâki sınırının bulunduğu belirtir. Bu sınır, iyi ameller ile kötü amellerin oranına göre belirlenir. Allah bir topluluğa iyi işleri kötü işlerine oranla daha aşağı düzeye düşüncüye kadar müsamaha gösterir. Ancak bu sınır aşılmıca o günahkâr ve rezil topluluğa artık hiç bir mühlet verilmez.⁴³ Dolayısıyla ayetlerdeki ecel ile mühletin gereği olarak belirtilmiş olan geçici zaman kastedilmektedir. Allah peygamberleri yalanlayan her ümmete belirli bir süreye kadar zaman verir. Bu süre içerisinde de toplum iyi yönde değişim göstermezse, Allah o toplumu helak eder. Şu halde⁴⁴ "Biz kendisi için bilinen bir kitap olmaksızın hiç bir ülkeyi yıkıma uğratmadık"⁴⁵ ayetini de aynı doğrultuda anlamak, Kur'an metninin kastettiğine ulaşmada önemli bir etken olacaktır.

Esasen ecel ayetlerinde verilmek istenen, yasalar gereği sonu gelmiş bir toplumu kimsenin kurtaramayacağı veya yok oluşunun şartları oluşmamış bir toplumun yıkılmayacağıdır. Ecele toplumların iradesini ortadan kaldıracak şekilde mutlak olarak önceden belirlenmişlik, yani sıkı determinizm anlamı vermenin, Kur'an'ın büyük bir bölümünü görmezlikten gelmek anlamına geleceğine inanıyoruz. Ecel ayetlerinin içinde buldukları bağlama dikkat edilecek olursa, bu tür ifadelerin bir toplumun yeterli neden yokken cezalandırılması veya yok olmayı isteyen bir toplumun kurtarılması beklentilerine cevap niteliği taşıdığı görülür.⁴⁶ Ayrıca açıktır ki Kur'an bütünlüğü gözardı edilerek bu ayetlere yaklaşıldığında örneğin Danilevsky ya da Spengler gibi fatalist-determinist bir sonuca gitmemek mümkün değildir. Fakat Kur'an'a ken-

41 M.H.Yazır, a.g.e., c. 4, ss. 2155-2156.

42 A.e., a.y.; Ebu'l-A'la el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev. M.Han Kayani vd., İnsan Yay., İstanbul 1986, c. 2, s. 509

43 Mevdûdî, a.g.e., c. 2, s. 29.

44 F.Râzî, a.g.e., c. 4, s. 298.

45 15/Hicr, 4. Ayrıca bkz. 11/Hud, 110; 17/İsra, 58; 18/Kehf, 58,59; 22/Hac, 47; 41/Fussilet, 45 vb.

46 Ö.Özsoy, a.g.e., s. 171.

di anlam bütünlüğü içerisinde yaklaşarak konuyla ilgili tüm ayetler gözönüne alındığında ve kesin önermelerle ifade edilen sünnetler, şartlı önermeli ayetlere hamledildiğinde bu noktadaki problem ortadan kalkabilir. Öyleyse Kur'an'a göre her olayın gerisinde Allah olmakla ve bütün olay ve olgular Allah'ın meşiet ve iradesi dâhilinde gerçeklik elde etmekle birlikte konumuzla ilgili olarak, sosyal olaylarda, sosyal değişme ve çöküşlerde sorumlu olan, büsbütün insanlar ve toplumlardır;⁴⁷ bu noktada insanların irade ve hürriyeti kısıtlanmamaktadır. Çünkü Allah, Kur'an'da apaçık bir şekilde insana büyük irade ve hürriyet verdiğini beyan etmektedir.⁴⁸

2.2. Toplumsal Çöküş Kavramı ve Faktörleri

2.2.1. Toplumsal Çöküş Kavramı ve Süreci

Toplumsal çöküş ifadesinin Kur'an'daki asıl karşılığı toplumların çöküp yok olmasını dile getiren helak kavramıdır. "H-l-k" fiil kökünden türemiş olan helak; ölmek, yok olmak, ortadan kalkmak gibi anlamlara gelmektedir. İf'al babından ihlak ise helak etmek, yani öldürmek, yok etmek gibi anlamlar taşımaktadır. Helak kavramı Kur'an'da bir kaç ayette sülasi baktan kullanılırken,⁴⁹ diğer tüm ayetlerde if'al babından kullanılmaktadır.⁵⁰ İf'al babından kullanıldığı yerlerin çoğunda ise helak olayı Allah'a izafe edilmektedir.⁵¹

Kur'an, helak olmayı hak eden toplumların yok oluşlarını ifade ederken çeşitli kavramlar kullanmıştır. Bu kavramlar, açıklandığında da görüleceği gibi toplumların sosyal davranışları ve hak ettikleri ceza ile orantılı olarak seçilmişlerdir.

Öncelikle Kur'an, toplumların sonunu ifade etmek için son, sonuç anlamına gelen âkıbet⁵² kavramını gündeme getirmektedir. Âkıbet kelimesi, hem mü'minlerin so-

47 Bkz. 3/Al-i İmran, 165; 10/Yunus, 13; 11/Hud, 101,117 vb. Toynbee, medeniyetlerin çöküş nedenlerini tartışırken, insanların kendi eksiklikleri üzerinde durmakta ve bu bağlamda Afrika medeniyetlerinin felsefelerinden bahsetmekte, onlara göre insanın ya da toplumun başına gelen felaket, talih-sizlik veya azapların, kaderin değil, günahın ürünü, yani sorumsuz davranışların sonucu olduğunu söylemektedir. Bkz. Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, Çev. Murat Belge, Bateş Yay., İstanbul 1978, c. 1, s. 178.

48 Bkz. 2/Bakara, 81; 8/Enfal, 53; 13/Ra'd, 11,39; 16/Nahl, 112; 17/İsra, 15,18-20; 18/Kehf, 29; 29/Ankebut, 40; 30/Rum, 41; 35/Fatır, 43; 41/Fussilet, 46; 42/Şûrâ, 48; 45/Casiye, 15; 53/Necm, 38-39 vb. Konuyla ilgili olarak bkz. Muhammed Aziz el-Habbabi, *eş-Şahsâniyyetü'l-İslamiyye*, 2. bs., Daru'l-Mearif, Kahire ts., ss. 128-140.

49 4/Nisa, 176; 8/Enfal, 42; 40/Mü'min, 34; 69/Hakka, 29.

50 3/Al-i İmran, 117; 6/En'am, 6; 10/Yunus, 13; 15/Hicr, 4; 17/İsra, 17 vb.

51 Bkz. 19/Meryem, 74; 21/Enbiya, 9; 28/Kasas, 43; 36/Yasin, 31 vb.

52 20/Taha, 132; 28/Kasas, 83 vb.

nunun iyi olması durumunu,⁵³ hem de yalanlayanların sonunun kötü olması ve helak olması durumunu ifadelendirmektedir. Fakat daha çok yalanlayanların yok oluşlarını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁴

Gidermek, götürmek, öldürmek ve yok etmek gibi anlamlara gelen ve “z-h-b” fiil kökünden türemiş olan izhab da, Kur’an’da helak etmek anlamında yer alan kelimelerdendir.

Helaki ifade eden kavramlardan bir diğeri ahz’dır. Ahz, “e-h-z” maddesinden tutmak, yakalamak gibi anlamlara gelmektedir ve Kur’an’da sıkça yer almaktadır.⁵⁵

Kur’an’da helakin bir başka ifade şekli olan temzik⁵⁶ ise darmadağın etmek, parçalamak gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamıyla temzik kavramının, sebe’ halkı için söylenen “Biz de onları efsanelere (konu olan bir halk) kıldık ve onları temzik ettik”⁵⁷ ayetinde siyasi bir anlamda kullanıldığını ve sebe’ toplumunun bağımsız bir siyasal gücü olan toplum olma özelliğini kaybederek değişik güçlerin egemenlikleri altına girdiklerini anlatmak istediğini söyleyebiliriz.⁵⁸ Bu noktada bir toplumun yerine başka bir toplumun getirilmesini ifade ederken kullanılan tebdil’i de aynı manada düşünmek mümkündür.⁵⁹

Helakin bir başka ifade şekli tedmir’dır. Kur’an’da hep tef’il babında gelen tedmir,⁶⁰ “d-m-r” maddesinden yerle bir etmek, kökünü kazımak, darmadağın etmek vb. anlamlara gelir. “H-s-f” fiil kökünden türemiş olan ve Kur’an’da yerin dibine geçirmek, batırmak anlamında helaki ifade etmek için kullanılan husûf (hasf)⁶¹ da tedmir gibi helakin şiddetini vurgulayan kavramlardandır. Aynı şekilde kasm (kırp geçirmek, mahvetmek, öldürmek),⁶² tetbir (helak etmek, kırmak, darmadağın etmek)⁶³, ih-va (mahvetmek, yakalamak, yerin dibine geçirmek)⁶⁴ kat’ (kesmek, parçalamak, kö-

53 3/Al-i İmran, 137; 6/En’am, 11, 135; 7/A’raf, 84 vb.

54 Bkz. 4/Nisa, 133; 6/En’am, 133; 14/İbrahim, 19; 35/Fatır, 16.

55 3/Al-i İmran, 11; 8/Enfal, 52; 23/Mü’minün, 64, 28/Kasas, 40; 29/Ankebut, 14; 35/Fatır, 52; 54/Kamer, 42 vb.

56 34/Sebe’, 7, 19.

57 34/Sebe’, 19.

58 Bkz. M.H. Yazır, a.g.e., c. 6, s. 3959.

59 Bkz. 9/Tevbe, 39; 47/Muhammed, 38; 56/Vakıa, 61; 70/Mearic, 41; 76/İnsan, 28.

60 Bkz. 7/A’raf, 137; 17/İsra, 16; 25/Furkan, 36; 26/Şuara, 172.

61 Bkz. 16/Nahl, 45; 17/İsra, 68; 28/Kasas, 81-82; 29/Ankebut, 40; 34/Sebe’, 9; 67/Mülk, 16.

62 21/Enbiya, 11.

63 7/A’raf, 39; 17/İsra, 7; 25/Furkan, 39; 71/Nuh, 28.

64 53/Necm, 53.

künü kurutmak),⁶⁵ imtar (başlarına indirmek, yağdırmak),⁶⁶ hasîd (biçilmiş ekin),⁶⁷ mataru'l-münzerin (uyarılıp korkutulanların yağmuru),⁶⁸ mataru's-su' (felaket yağmuru)⁶⁹ gibi ifadeler de helakin şiddetini ortaya koymaktadırlar.

Kur'an'da helak ile ilgili olarak kullanılan bir kavram da "h-z-y" maddesinden hızy'dir. Belaya uğramak, rezil olmak, zillete düşürmek, mahvolmak, itibarını yitirmek, alçalmak gibi anlamlar taşıyan hızy, hem genel olarak tüm alçalma ifade eden cezaları belirtmek,⁷⁰ hem de helak olayının rezaletini anlatmak için kullanılmaktadır.⁷¹

Daha önce de işaret edildiği gibi insanlar, içinde buldukları sosyal hayattan dolayı bir takım sosyal yasalara tâbidirler. Kur'an da, bireysel planda bir takım hüküm ve yasalardan bahsettiği gibi, toplumsal planda da bir takım yasalardan bahsetmektedir. Nitekim helak olgusu da, Kur'an'da çoğunlukla söz konusu yasalar –ki Kur'an'a göre bu yasalar İlahîdir– çerçevesinde toplumsal alanda gündeme getirilmektedir. Kur'an kıssalarında peygamberlerin gönderildikleri kavimlerin Allah tarafından ortadan kaldırıldıkları belirtilirken hep sosyal bir helakten söz edilmektedir.⁷² Dolayısıyla biz de burada toplumsal çöküşten bahsederken adından da anlaşıldığı gibi, kavramın bireye atıfta bulunmadığını, tersine toplumsal bir süreci ifade ettiğini belirtmek istiyoruz.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden çöküşle ilgili olarak belirtilmesi gereken hususlardan biri de bizim kastettiğimiz ve Kur'an'da ele alınan toplumsal helâkin, insanlığın tekrar diriltilmek üzere toptan helakiyle ya da bu dünyayı terk etmeleriyle gerçekleşecek olan kıyamet helaki değil, kıyamet öncesi dünyevi helak olduğudur.⁷³ Ayrıca vurgulamak gerekir ki Kur'an, medeniyet ve toplumların çöküşünü, yaptıklarını yüzünden Allah'ın onlara bir cezası olarak ele almaktadır.⁷⁴

65 3/Al-i İmran, 127; 6/En'am, 45; 7/A'raf, 72; 8/Enfal, 7.

66 7/A'raf, 84; 8/Enfal, 32; 11/Hud, 82; 15/Hicr, 74 vb.

67 11/Hud, 100; 21/Enbiya, 15 vb.

68 26/Şuara, 173; 27/Neml, 58.

69 18025/Furkan, 40.

70 2/Bakara, 85, 114; 5/Maide, 33, 41; 16/Nahl, 27; 22/Hac, 9 vb.

71 10/Yunus, 98; 11/Hud, 66; 39/Zümer, 26, 41/Fussilet, 15 vb.

72 Bkz. 6/En'am, 6, 47; 17/İsra, 16; 69/Hakka, 5-6 vb.

73 Bkz. 13/Ra'd, 34, 40, 21/Enbiya, 95; 32/Secde, 21.

74 Krş. 6/En'am, 40-44; 8/Enfal, 25; 32/Secde, 21.

Kur'an'da bir ceza olarak toplumların çöküşünü dile getiren ayetlere bir bütünlük içerisinde bakıldığında, helak denildiği zaman yok edildiği ifade edilen toplumun mutlaka tamamının yok edildiğinin veya fiilen ortadan kaldırıldığına kastedilmediği görülür. Çöküş, bazen toplumu oluşturan bireylerin büyük çoğunluğunun veya tamamının ortadan kaldırılması ve bu dünya hayatlarına son verilmesi şeklinde olabileceği gibi,⁷⁵ toplumun, egemenliğini kaybederek başka toplumun boyunduruğu altına girmesi ve daha önce onu toplum yapan temel özelliklerini, onurunu ve hayat sahnesindeki etkinliğini yitirmesi şeklinde de olabilir.⁷⁶ Birinci tür helake, Nuh, Ad, Semud, Lut vb. kavimleri örnek olarak verebiliriz. İkinci tür helake ise Asurlular ve Babbillerin İsrailoğullarına saldırarak onların bir kısmını öldürmeleri, sağ kalanlarını ezmeleri ve egemenlikleri altına almaları olayı ile müslümanların, Mekke'yi fethederek şirk egemenliğine son vermeleri ve müşrikleri egemenlikleri altına almaları olayını örnek olarak getirebiliriz.⁷⁷ Buradan hareketle Kur'an'a göre son peygamber Hz. Muhammed'den sonra da Allah'ın sünnetine göre gerçekleşen helak olgusunun, hak eden toplumlar üzerinde geçerli olacağını, kıyamete kadar yürürlükte kalacağını söylemek mümkündür.⁷⁸

Toplumların helak oluşlarını bolca örnekler vererek kıssalarla sunan Kur'an, sık sık medeniyet veya toplumların süreksizliğinden, yani yıkılan kuşağın ardından tamamen yeni bir kuşakla yeni bir başlangıç yapılışından söz etmekte⁷⁹ ve toptan çökertilen bir toplumun bir daha dünya hayatına dönemeyeceğini ısrarla vurgulamaktadır.⁸⁰

Kur'an, söz konusu çöküşlerden apayrı özelliğe sahip başka bir çöküşten de bahsetmektedir. Bu bizim, bir açıdan yabancılaşma/mesh olarak da yorumlanabileceğine inandığımız, İsrailoğullarının maymun ve domuza çevrilmeleri olayıdır.⁸¹ Fahrüddin er-Râzî (1149-1210) ve Elmalî'lı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) verdiği bilgilere göre cumartesi yasağını ihlal edenler (ashab-ı sebt) maymun, Hz. İsa'nın mucizesi olan sofrayı (maide) inkâr edenler ise domuz olmuştur.⁸²

75 Krş. 6/En'am, 131; 7/A'raf, 94/95; 8/Enfal, 25, 54; 17/İsra, 16; 69/Hakka, 5/6 vb.

76 Krş. 6/En'am, 133; 7/A'raf, 168, 11/Hud, 57; 14/İbrahim, 15; 17/İsra, 4/8; 34/Sebe', 7, 19 vb. Kur'an'da helakin anlamı ile ilgili olarak bkz. S. Şimşek, a.g.e., s. 91.

77 Mevdüfî, a.g.e., c. 3, s. 74, 117; c. 2, s. 511.

78 M.R. Rıza'nın (1856-1935) helak olayını günümüz toplumlarıyla ilişkilendirerek ele almasıyla ilgili olarak bkz. M.R. Rıza, a.g.e., c. 12, ss. 109-110.

79 Bkz. 23/Mü'minün, 31, 41-42; 32/Secde, 26 vb. Bkz. Razlurrahman, a.g.e., s. 135.

80 21/Enbiya, 95.

81 2/Bakara, 65; 4/Nisa, 47; 5/Maide, 60; 7/A'raf, 164-166.

82 F. Râzî, a.g.e., c. 1, s. 553, c. 3, s. 626; M.H. Yazır, a.g.e., c. 3, s. 1725.

Ayetlerde söz konusu edilen maymun ve domuzlaşmanın anlamı üzerinde müfessirler farklı görüşler serdetmişlerdir. Bazı müfessirler, bunun mesh anlamına geldiğini, dolayısıyla zihniyet itibarıyla maymun/domuzlaşma olduğunu, bazıları ise şeklen bizzat bir değişimin gerçekleştiğini savunmaktadırlar. Mücahid⁸³ (ö. 721-722) birinci grup müfessirlerin başında yer almaktadır. Mücahid'e göre Allah onların kalplerini döndürmüştür. Yoksa onların fizyolojik yapılarını maymun ya da domuza çevirmemiştir.⁸⁴ M.H. Yazır da aynı görüşü paylaşmaktadır. Her iki anlamda da söz konusu toplumun maymun/domuzlaşarak yabancılaşmayla, çöküşle yüz yüze geldiği, ayetlerde belirtilmektedir.⁸⁵

İnsanın kendinde olmamaklığı, kendisinden kopmuşluğu, yabancı/yabani olmaklığı, tabî halinin dışına çıkmaklığı, dönüşüm geçirerek bambaşkalaşmışlığı/mesh olmaklığı, topluma, sosyal ve kültürel değerlere ilgisizliği ve sosyal bütünleşme duygusundaki zayıflamayı ifade eden yabancılaşma, geçmişi itibarıyla yeni bir kavram ve fenomen değildir. Aslında bütün peygamberlerin insanların kendilerine yabancılaşmalarını önlemek, onları aline olmaktan kurtarmak, asıllarına döndürmek için gelmiş oldukları söylenebilir. Fromm'a göre yabancılaşma, Tevrat'ta peygamberlerin puta tapma dedikleri şeydir. Puta tapan insan, kendi elleriyle yarattığı şeylerin önünde eğilir ve put onun yaşam güçlerini yabancılaşmış bir biçimde gösterir. Monoteist din peygamberlerinin politeist dinleri puta-tapıcılık diyerek yadsımlarının tek nedeni, onların bir yerine birçok Tanrı'ya veya puta tapmaları değildir. Monoteist dinlerle politeist dinler arasındaki temel ayrım, yalnızca tanrıların sayısında değil, kendine yabancılaşma gerçeğinde yatar.⁸⁶ "Put var olamaz; fakat kendisini yapan kişiyi yabancılaştırır! Maillot, Deuteronomy'de (Tesniye'de), "görme"yle, insanın diğer tanrılara sahip olabilmemesinin (yani portrelerine sahip olabilmemesinin) ve dinî yabancılaşmasının bir araya gelişini takdire şayan biçimde gösterir; "bir tanrı çizmek veya bir tanrı heykeli yapmak, ona hemen boyun eğmek ve bir köle haline gelmek anlamına gelir. Göz yalnızca bir tembellek (uyuşukluk) organına dönüşmez, aynı zamanda dinî yabancılaşma organına da dönüşür. (...) Görme yalnızca bir şeyin mevcudiyetini

83 F. Râzî, a.g.e., c. 1, s. 554.

84 M.H. Yazır, a.g.e., c. 1, s. 379. Ayrıca mesh kavramı için bkz. 36/Yasin, 66-68.

85 Bu bağlamda Yahudi ve Hıristiyanların yeryüzünde aşığılanmalarıyla ilgili olarak bkz. 3/Al-i İmran, 112; 4/Nisa, 160-161; 5/Maide, 14, 26 vb.

86 Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, Çev. Yurdanur Salman-Zeynep Tanrısever, 2. bs., Payel Yay., İstanbul 1990, ss. 135 vd.; E. Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, 4. bs., Say Yay., İstanbul 1992, ss. 71-72.

garanti etmez; aynı zamanda ona sahip olmayı da garanti altına alır. (...) Fakat Kitabı Mukaddes bunun hemen sahip olmaya işaret ettiğini göstermektedir.”⁸⁷

Latince’de başkası, yabancı anlamlarına gelen alienus sözcüğü, kişinin kısmen veya tamamen kişilik aidiyetini kaybetmek suretiyle bizzat kendine ve cemiyete yabancılaşıp kendi öz faaliyetlerinin kontrolünü yitirerek sonuçta eylemlerinden sorumluluğunun sona ermesini ifade eder.⁸⁸ Başka bir ifadeyle alienado, alienus, aliénation, aliéné terimlerinin ilk delâletleri, mental olup kişinin kısmen veya tamamen kendi varlık bilincini yitirmek suretiyle kendine ve topluma yabancılaşarak sevk ve kontrolünü kaybetmesi ve böylece de sorumluluk alanının dışına çıkmasını göstermektedir.⁸⁹ Yabancılaşma dendiğinde kişinin kendisini bir yabancı gibi duyduğu deneyim biçimi anlatılmak istenir. Kendisini bir yabancı gibi hisseden insan, kendisine yabancı birisi olmuş demektir. Tabii yabancılaşmış insan, kendisinden koptuğu gibi başka herhangi bir kişiden de kopmuştur. Bu çerçevede yabancılaşmış kişi, bir akıl hastası, bir deli, bir divane, bir mecnun veya kendisini yabancı gibi hisseden kişidir.

Fromm’un verdiği bilgilere göre yabancılaşma sözcüğü eskiden akıl hastalarını tanımlamak için kullanılırdı. Fransızca’daki aliéné ve İspanyolca’daki alienado sözcükleri, eskiden psikoza, yani bütünüyle kendisinden kopmuş insanı tanımlıyordu. İngilizce’de bugün de akıl hastalarına bakan doktorlara alienist denmektedir. Geçen yüzyılda yabancılaşma sözcüğünü Hegel ve Marx, akıl hastalığını değil de daha hafif bir kendinden kopma biçimini anlatmak için kullanmışlardır. Bu durumda insan, günlük yaşamında aklıyla hareket eder; ancak toplumsal yaşamında bir çarpıklık içindedir. Marx’a göre yabancılaşma durumunda, insanın kendi eylemleri, onun tarafından yönetilmek yerine, onun üstünde, ona karşı işleyen yabancı bir güç olup çıkar.⁹⁰

Fromm’a göre yabancılaşma düşünce planında da kendini gösterebilir. “İnsan çok kez bir şey aracılığıyla düşünmüş olduğuna, düşüncelerinin kendi düşünce etkinliğinin sonucu olduğuna inanır. Gerçekte ise, beynini kamuoyunun putlarına, gazetele-re, iktidara ya da siyasal bir lidere aktarmıştır. Onların kendi düşüncelerini dile getirdiklerine inanmaktadır. Oysa gerçekte onlara ait olan düşünceleri kendi düşünceleriymiş gibi benimsemektedir. Çünkü onları putları, bilgelik ve bilgi tanrıları olarak seçmiştir. Putlarına kesinlikle bu nedenden bağımlıdır ve onlara tapınmaktan bir türlü vazgeçemez. O, bu putların kölesidir. Çünkü beynini onlara emanet etmiştir.”⁹¹

87 J. Ellul, a.g.e., s. 116.

88 Sadık Kılıç, *Yabancılaşma*, Rahmet Yay., İstanbul ty., s. 13.

89 A.e., s. 109.

90 E. Fromm, *Sağlıklı Toplum*, ss. 134-135.

91 A.e., s. 68.

Hegel'de yabancılaşma, Mutlak Ruh'un hareketi içinde kaçınılmaz bir süreçtir ve bu diyalektik süreç içinde kendiliğinden aşılmaktadır. Hegelci yabancılaşma anlayışında, yabancılaşma patolojik değil, tabii bir fenomendir. Tabiat, insan ve toplum var oldukça yabancılaşma da var olacaktır. Yabancılaşma, Mutlak Ruh'un kendisini dışsallaştırması sürecindeki bir oluşumun ifadesi olarak zorunludur ve gene Mutlak Ruh tarafından kendine dönme sürecinde aşılabacaktır.⁹² Yabancılaşmayla bağlantılı olarak Hegel, kitaplı dinleri panteizm oldukları oranda övgüye değer bulmakta ve Hristiyanlığı, felsefenin (kendi felsefi sisteminin) altında kabul etmektedir. Hegel'e göre Hz. İbrahim (yahudinin simgesi olarak) yabancılaşmıştır; zira karşısında kendisini aşan Tanrı vardır. Tanrı efendi iken, İbrahim köledir. Köle ise efendisinin irade ve isteklerine boyun eğmekle yoksul ve değersizdir. Kökünden sökülmiş, yurtsuz ve sitesizdir. Buna karşılık antik Yunan sitesinin yurttaşı, tanrıları göklerin tiranı olarak görmez, sitenin ahengini ve bütünlüğünü sağlayan olarak bilir. O halde antikitenin insanı yabancılaşmış değildir.⁹³ Yabancılaşma konusunda, Hegel gibi Feuerbach (1804-1872) da Tanrı düşüncesinden hareket etmektedir.⁹⁴ Ancak Feuerbach'a göre Mutlak Ruh, yani Tanrı, insanın yabancılaşmasının bir ifadesi olarak kendini göstermektedir. Yani Hegel'in Mutlak Ruh'u, Feuerbach için kendine yabancılaşmış insandır. Tanrı insanın mutlaklaşmış ve yabancılaşmış özüdür. İnsan kendisinin üstünde bir varlık olarak Tanrı'nın karşısında bir köle durumuna düşerek yabancılaşır. Yani insanın kendi dışında bir Tanrı kabul etmesi, Feuerbach'a göre insanın yabancılaşmasının temel etkeni olmaktadır.⁹⁵ İnsanın yabancılaşmadan kurtulması, onun yabancılaşmış resmi olan Tanrı'nın ortadan kaldırılmasıyla olasıdır.⁹⁶

Marx'ın yabancılaşmasına gelince; modern Batı dünyasının temelinde, Durkheim'e göre değer sistemlerinin ve sosyal normların, insanların istek ve davranışlarını yönlendiricilik özelliğini ve bütünleşmeyi sağlayıcılık niteliğini yitirmesi yatarken, Karl Marx'a göre meta toplumunun kapitalist sistem içerisinde hızla evrimleşmesiyle birlikte değişim değerinin, kullanım değeri üzerinde giderek büyüyen bir egemenlik kurması ve bunun sonucunda insanın ürününe, emeğine, topluma ve kendi varlığına yabancılaşması, bunları kontrol etme gücünü kaybetmesi yatmaktadır.⁹⁷ Marx'ın

92 B. Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 285.

93 G.M.-M. Cottier, *Horizons de L'Athéisme*, Les Editions de Cerf, Paris 1969, s. 93'ten naklen İsmet Özel, *Üç Mesele*, 7. bs., Şule Yay., İstanbul 1998, ss. 93-94.

94 Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, Filiz Kit., İstanbul 1983, s. 9.

95 İ. Özel, a.g.e., s. 94.

96 B. Tolan, a.g.e., s. 286.

97 A.e., ss. 281-282.

düşüncesinde insan kapitalizmde yabancılaşmıştır. İnsanın kendi kendisini gerçekleştirmesi için bu yabancılaşmanın aşılması gerekir. Marxizmde yabancılaşma süreci, felsefi veya metafizik bakımdan kaçınılmaz bir süreç olmak yerine sosyolojik bir sürecin ifadesi haline gelmektedir; bununla fertler veya toplumlar, içinde kayboldukları ortak örgütler kurarlar. Bu noktada yabancılaşma sosyolojik olarak yorumlandığında, var olan sosyal düzenin tarihî, ahlakî ve sosyolojik bir eleştirisi olmaktadır.

Esasen Marx'ın görüşünde üç tür yabancılaşma mevcuttur: Bunlardan ikisi ekonomik yabancılaşma kapsamı içerisindedir. Birinci ekonomik yabancılaşma, üretim araçlarının özel mülkiyetine, ikinci ekonomik yabancılaşma ise pazar anarşisine bağlanabilir.⁹⁸ Üçüncü tür yabancılaşma ise din yabancılaşmasıdır. Marx, Feuerbach'tan etkilenerek⁹⁹ dinin bir aldatmaca, bir afyon olduğunu, insanların kendilerini olayların yüzeyinde batmadan tutabilmek için kullandıkları bir kendi kendini aldatmaca¹⁰⁰ olduğunu söylemektedir. Ona göre Tanrı insan beyninin yarattığı bir şeydir. Tanrısal olan şey insanın dışındadır. İnsan, kendi dünyasının dışındaki bu tanrısal olana bağımlı hale geldiğinde kendi kendine yabancılaşır. Çünkü kendi düşüncesinin ürünü olan bir şeyin uyrığı haline gelmiş ve böylece kendisinin var oluşunu gerçekleştirecek araçlardan yoksun kalmıştır.¹⁰¹

Marx'a göre insan dindeki aldatmacayı anladığı andan itibaren kendi kendini esir ettiği şartları ortadan kaldırması gerektiğini de anlar. Proletarya, bu yabancılaşmanın, yani hakiki gereklerden uzaklaşmanın yalnız din düzleminde değil, sosyal, iktisadi ve siyasî düzlemlerde gerçekleştiği sınıftır.¹⁰²

Gerek Hegel ve Feuerbach, gerekse Marx'ın yabancılaşma kuramlarına araştırma bağlamında bakıldığında, o kuramlarda insanın yabancılaşmasının din veya Tanrı ile bir şekilde kurulan ilişkiden kaynaklandığı, insanın kendi olamamaktan kaynaklandığı, yabancılaşmadan kurtulmanın yolunun insanın din ve Tanrı'dan uzaklaşması, insanın kendini merkeze koyması ve kendine tam olarak güvenmesi olarak görüldüğü anlaşılır.

98 Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., İstanbul 1989, ss. 127-128.

99 Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 280 (14.dn.); E. Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, ss. 56-57.

100 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 5. bs., İletişim Yay., İstanbul 1992, s. 44.

101 Janine Bremond-Geledan, Alain, *İktisadi ve Toplumsal Kavramlar Sözlüğü*, Çev. Ertuğrul Özkök, Remzi Kit., İstanbul 1984, s. 371.

102 Ş. Mardin, a.g.e., ss. 43-44.

Her halükârda yukarıda söylenilenleri de dikkate alarak genel anlamda denilebilir ki sosyal planda veya sosyopatolojik düzlemde yabancılaşma, kişinin veya grubun içinde yaşadığı topluma, kültürel değerlere, rol dağılımına, sosyal kurumlara ilgisi- nin kaybolması, değer ve normları anlamsız görmesi, kendisini anlamsız, yalnız ve güçsüz hissetmesidir.¹⁰³

Belirtmek gerekir ki Hegel'den Marx'a uzanan ve bu çizgide seyreden yabancılaşma anlayışlarının, dinî perspektifte, dine bağlı anlayışta kabul görebileceğini söylemek çok güçtür. Zira kutsal kitaplarda insanların yabancılaşmadan kurtulmaları, Allah'la ilişkilerine, putlara tapmamalarına veya şirke düşmemelerine bağlı görülmektedir. Bu çerçevede yabancılaşmayla ilgili yukarıda verilen Tevrat örneğine ila- ve olarak Kur'an ayetlerine bakmakta da fayda bulunmaktadır:

Kur'an'da söz konusu edilen “şeytan çarpmış olanların kalkışı gibi kalkma” (2/Bakara, 275) İsrailoğullarının maymun ve domuzlaşmaları (2/Bakara, 65; 4/Nisâ, 47; 5/Mâide, 60; 7/Araf, 164-166) gibi olayların, bazı insanların köpeklere (7/A'raf, 176) ve diğer hayvanlara (7/A'raf, 179) benzetilmelerinin yabancılaşmayla direkt il- gilerinin bulunduğu açıktır. Bu olaylarla ifade edilen dönüştürme veya başkalaştır- manın, ister fiziksel düzlemde, ister zihinsel düzlemde, isterse hem fiziksel hem de zihinsel düzlemde mesh olsun her halükarda bir yabancılaşmaya işaret olduğu düşü- nülebilir. Çünkü burada insanlar, insanlıklarından, asli özelliklerinden, asli kimlikle- rinden, fitrat ve tabiatlarından, sağlıklı toplumsal ilişkilerden çıkarak dönüşüme uğ- ramışlardır. Belki de maymunlaşma ve domuzlaşma, Franz Kafka'nın Değişim'de ele aldığı dönüşüme benzer bir şeydir. Kafka orada öyküsünün kahramanı olan Gre- gor Samsa'nın nasıl dev gibi bir böceğe dönüştüğünü, ama psikolojik anlamda insan olduğunu ifade etmektedir. Kuşkusuz bu dönüşüm veya dönüştürme birdenbire ol- muş değildir. Bunun psikolojik ve sosyolojik temelleri vardır.

Kur'an, muhtevasında yabancılaşmaya da işaret eden mesh (değiştirmek, aslını bozmak), tams (silmek, değiştirmek, belirsizleştirmek), maraz (hastalık), hatm (mü- hürlemek), habâl (kötülük, zarara, fitne) gibi zengin anlamlara sahip kelimeler kulla- narak insanların fitratlarından uzaklaşmaları, kendi olmaçlıklarını yitirmeleri, Tev- hid'e yabancılaşmaları olgusunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca Kur'an'ın bazı ayetlerinde kullandığı “Gözlerinin üzerinde perdeler vardır” (2/Bakara, 7 vd.) ve “Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler” (2/Bakara, 18 vd.) ifadeleri, yabancılaşma bağ- lamında dikkate değer ifadelerdir.

103 Ö. Demir-M. Acar, a.g.e., s. 377.

Ayrıca Şu ayetler, Kur'an'ın yabancılaşmaya bakıŐını ve bu arada yabancılaşmanın gösteriŐçilik ve ikiyüzlülükle sıkı iliŐkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır:

“Ve kendileri Allah'ı unutmıŐ olan, böylece Allah'ın da kendilerine kendi nefislerini unutturmuŐ olduğu kimseler gibi olmayın. İŐte onlar, fasık olanların ta kendileridirler.” (59/HaŐr, 19).

“Münafık erkekler ve münafık kadınlar, bazısı bazısındandır; ktlĞu emrederler, iyilikten alıkoyarlar, ellerini sımsıkı tutarlar. Onlar Allah'ı unuttular, O da onları unuttu. Şüphesiz münafıklar fasıkların ta kendileridirler.” (9/Tevbe, 67).

Ayetlerde münafıkların Allah tarafından ve kendileri tarafından unutulmaları hdisesi, yabancılaŐmayı aÇıkça betimlemektedir. Allah'ın onları unutması veya kendilerini kendilerine unutturmasının sebebi, onların fitrattan uzaklaşmaları, sosyal hayatta fasıklık yapmaları, iyilikten alıkoyup ktlĞu yaymaları, cimri olmaları gibi olumsuzluklardır.

Kur'an'ın, helak ile ilgili olarak üzerinde durduğu bir husus da helaki hak eden toplumların ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, helaki engelleyemeyecekleri¹⁰⁴ ve Yunus kavmi hariç son anda yapacakları imanın kendilerine yarar saĐlamayacaĐı¹⁰⁵ hususudur. Kur'an Yunus kavminin son anda yaptığı imanın kendilerine yarar sağladığını ve bunun bir istisna olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶ Kur'an'a göre bu istisnanın nedeni, Hz. Yunus'un Allah'ın takdir ettiği süre dolmadan kavmini terk etmesidir; Allah bu durumdan dolayı söz konusu topluma uzun bir mühlet vermiş ve nihayet Hz. Yunus'un tekrar dönmesi sonucu toplum iman etmiştir.¹⁰⁷

Kur'an ayetlerinden anlaşıldığına göre helaki hak eden deĐiŐip-bozulmuŐ toplum helak edilmeden önce helak için uygun bir zemin ve bir takım Şartlar oluŐması gerekmektedir. Bu noktada belki de ilk olarak söylenecek husus, toplum içerisinde ıslah eden, toplumu düzeltme uĐraŐısı veren kimse veya gruplar varken toplumun çkertilmeyeceğidir. “Halkı, ıslah eden kimseler iken senin Rabbin o ülkeleri zulm ile helak edecek değildi.” (11/Hud, 117) ayeti bu hususa işaret etmektedir. Ayrıca baĐıŐlanma dileyen bir toplumun helak edilmeyeceği de belirtilmektedir.¹⁰⁸ Toplum Allah'tan af dilememiŐ, içerisinde peygamber ve ıslah ediciler olduğu halde bir türlü düzelmemiŐ ve Allah'ın ayetlerini ısrarlı bir Şekilde reddetmiŐse, o zaman Allah Pey-

104 6/En'am, 6; 40/Mü'min, 82; 50/Kaf, 36.

105 10/Yunus, 90, 98; 40/Mü'min, 84/85.

106 10/Yunus, 98.

107 37/Safft, 139-148 Bkz. Mevdûdî, a.g.e., c. 2, s. 339.

108 8/Enfal, 32-33.

gambere vahiy ile helak olayını bildirerek onun ve ıslah edici mü'minlerin çıkmasını sağladıktan sonra helaki gerçekleştirmiştir.¹⁰⁹ Ancak özellikle belirtilmektedir ki uyarı ve ıslah olmayan bir toplum iyi kötü ayrımı yapılmadan helak edilmekte, yani helak yalnızca zulmedenlere isabet etmekle kalmamaktadır.¹¹⁰ Öte yandan Kur'an'a göre toplum kokuşmuş, çökmek üzere de olsa mü'minlerin o toplumu belki tevbe eder, hakka dönerler diye uarmaya ve hakka davet etmeye devam etmeleri gerekmektedir.¹¹¹

Kur'an, toplumsal çöküşü hak etmiş olan toplumların yok oluşlarının, kendileri hiç farkında olmadan ansızın gerçekleşebileceği gibi açık bir şekilde kendileri göre göre de gerçekleşebileceğini belirtmektedir.¹¹² Nitekim Ad kavmi, kendi gözleriyle göre göre kökleri kesen bir rüzgârın yedi gece sekiz gün esmesi sonucu yok olurken,¹¹³ Lut ve Semud toplumları ansızın çökmüşlerdir.¹¹⁴

Toplumların çöküşleriyle ilgili ayetler incelendiğinde çöküş için belirli bir süreçten geçildiği ve bu süreç boyunca bir takım aşamalar kat edildiği anlaşılmaktadır. Toplumsal çöküşün ve nedenlerinin anlaşılmasında payı olur düşüncesiyle bu aşamalardan kısaca bahsetmekte yarar görmekteyiz.

1. Dalaletin artması: Mü'minler, manevi-uhrevi nimetler doğrultusunda ve hidayet yönünde yardım gördükleri gibi yalanlayanlar da sapıklık yönünde yardım görmektedirler. Yani dalalete sapanlar özellikle sapmak istediklerinde ve dalalette ısrar ettiklerinde Allah onlara dalalet kapısını açmakta, onları iradeleriyle baş başa bırakmaktadır.¹¹⁵ Toplum zihniyet ve anlayışını değiştirip-bozduğunda Allah da o toplumu, toplumsal düzeni bozmaktadır.¹¹⁶

2. Amellerin süslenmesi: Kendi iradesiyle yanlış yolu seçerek şeytanın adımlarını izleyen insanlara amelleri süslü gösterilmektedir.¹¹⁷

3. İstidrac: Kur'an'a göre Allah, batıla saporak onda ısrar edenlerin maddi ve

109 7/A'raf, 83, 164-165; 10/Yunus, 103; 11/Hud, 81, 116.

110 Bkz. 8/Enfal, 25.

111 7/A'raf, 164-165.

112 6/En'am, 47.

113 69/Hakka, 7.

114 11/Hud, 67, 82.

115 Bkz. 6/En'am, 44; 61/Saf, 5.

116 8/Enfal, 53; 13/Ra'd, 11.

117 Bkz. 6/En'am, 43, 108, 137; 8/Enfal, 48; 15/Hicr, 39-40; 16/Nahl, 63; 27/Neml, 24; 29/Ankebut, 38; 41/Fussilet, 25 vb.

dünyevî nimetlerini arttırarak kendi yollarında sabitleşmelerini, küfür, nankörlük, zulüm ve isyanlarının artmasını ve daha büyük bir azap ve cezayı hak etmelerini sağlar.¹¹⁸

4. Mühlet: Bu aşamaya kadar küfür, şirk ve kötülükte ısrar ederek iyice batıla gömülüp helak olmayı hak eden toplum hemen helak edilmemekte; belki pişman olur, hakka döner diye o topluma mühlet verilmektedir.¹¹⁹

5. Düşmana yenilme: Allah'ın sünnetine göre batılda direnen toplum, gerek mü'minler, gerekse başka düşmanlar karşısında yenilgiye uğratılarak cezalandırılırlar.¹²⁰

6. Felaketlerle yüz yüze gelme: Bu aşamada belki tevbe ederler diye yalanlayanlar, şiddetli belâ, felaket, sıkıntı, zorluk vb. problemlerle yüz yüze getirilirler.¹²¹ Bu felaketler, ıslah etmek, edeplendirmek ve uyandırmak içindir ve dolayısıyla geçicidir.

Felaketlerin, kendileri dışındaki bir toplum tarafından oluşturulması mümkün olduğu gibi, deprem, sel, tufan, kuraklık, kıtlık, çekirge, kurbağa gibi doğal etkenler vasıtasıyla da oluşturulması mümkündür. Fakat bu noktada bilmek gerekir ki Kur'an'a göre bela ve musibetlere imtihan amacıyla mü'minler de duçar olabilirler. Ancak mü'minler Allah'ın yolundan sapmadıkça helak olmazlar.

7. Zengin seçkinlerin tasallutu: Eğer önceki maddede sözü edilen felaketler, hiç bir işe yaramaz, pişmanlık ve tevbe meydana getirmez ve hakka dönüş ümidi doğurmazsa, artık dalalet yolunda yürüyen toplum çökme aşamasına iyice yaklaşmıştır. Bu durumda topluma mücrimler ve refahtan/zenginlikten şımaranlar (mütref) egemen olur ve toplumda tam bir fiskufiurun yayılmasına neden olurlar.¹²²

8. Çöküş: Kötülükler içerisinde yüzen topluma zengin seçkinlerin egemen olmasıyla birlikte Allah o toplumu, ya darmadağın edip başka bir toplumun/toplumların hegemonyasına sokarak¹²³ ya da kökünden yok ederek¹²⁴ tarih sahnesinden siler.

118 Bkz. 3/Al-i İmran, 178; 6/En'am, 44-45; 7/A'raf, 95, 183; 13/Ra'd, 32; 68/Kalem, 44-45.

119 Bkz. 16/Nahl, 61; 30/Rum, 41; 35/Fatur, 45 vb.

120 Krş. 17/İsra, 4-8.

121 Bkz. 4/Nisa, 153, 160-161; 5/Maide, 26; 7/A'raf, 94-95, 130; 13/Ra'd, 31; 35/Fatur, 43 vb.

122 6/En'am, 123; 17/İsra, 16 vb.

123 Bu anlamda çöktüğe Sebe' halkını örnek verebiliriz. Bkz. 34/Sebe' 15-19. Ayet yorumları için bkz. M.H. Yazır, a.g.e., c. 6, s. 3959; Mevdûdî, a.g.e., c. 4, ss. 460-461

124 Kur'an, Nuh, Ad, Semud, Lut, Medyen ve Tü'bba' kavimleri ile Fil ashabı, Res ashabı ve Firavun ve ordusunun kökünden yok olduklarını (isti'sal) söylemektedir: 9/Tevbe, 70; 17/İsra, 17; 22/Hac, 42-44; 44/Duhan, 37; 50/Kaf, 12-14; 105/Fil, 1-5 vb.

Sekiz maddede özetlemeye çalıştığımız bu aşamalar, kuşkusuz sünnetullah çerçevesinde kat edilmektedir. Elbette burada söz konusu edilen sünnetler, şartlı sünnetler olmaktadır. Çünkü toplum, kendi iradesiyle hak ya da batıl yolu seçmiştir. Dolayısıyla insani irade ve insanların davranışları sonucu, yani toplumun yaptıklarına bağlı olarak Allah'ın sünnetleri işlemektedir.

Buna göre denilebilir ki toplumlar, helake götürücü davranışlarda bulunmalarının bir sonucu olarak ilahî sünnet gereği yok olmaktadırlar.¹²⁵

2.2.2. Toplumsal Çöküş Faktörleri

Hiç şüphesiz Kur'an'a göre toplumların çöküşleri, Allah'ın sünnetine göre belirli bir takım vesilelerle gerçekleşmektedir. Biz bu vesilelere toplumsal çöküş şekilleri veya toplumsal çöküş faktörleri diyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'in çöküş faktörlerini, doğal afetler, savaş ve sosyal faktörler olmak üzere üç kısımda ele aldığını söyleyebiliriz.

1. Doğal afetler: Doğal afetlerden maksat, rüzgâr, tufan, deprem vb. afetlerdir. Kur'an ayetlerine göre Allah, bazı toplumları doğal afetler yoluyla ortadan kaldırmıştır. Doğal afetler vasıtasıyla çöküş, göksel ve yersel olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir.

1.1. Göksel Doğal Afetler: Kur'an, verdiği örnek kıssalarla çökmeyi hak eden toplumların daha çok gökten gelen afetlerle yok edildiklerini belirtmektedir. Örneğin tufan bunlardan biridir. Nuh kavmi şiddetli yağmur ve bu yağmurun sonucunda meydana gelen büyük tufanla helak edilmiştir.¹²⁶ Diğer bir göksel doğal afet sarsar rüzgârıdır. Kur'an'ın beyanına göre Ad kavmi böyle bir rüzgârla kökten yok edilmiştir.¹²⁷ Sarsar rüzgârı (rihan sarsar) çok şiddetli gürültüsü olan, soğğunun şiddetinden yakıp kavuran, insanların evlerini, binalarını yıkıp süpüren rüzgâr anlamına gelmektedir.¹²⁸ Bu anlamdan ötürü olsa gerek ki Allah bu rüzgâra aynı zamanda kökleri kesen rüzgâr,¹²⁹ azgın rüzgâr¹³⁰ gibi nitelemelerde bulunmuş ve Ad kavminin helaki için galiz azab¹³¹ ifadesini kullanmıştır. Sarsar rüzgârı, aralıksız yedi gece sekiz gün Ad top-

125 Bkz. Muhammed Taki Misbah Yezdi, *Câmia ve Tarih ez Didgâh-i Kur'an*, Merkez-i Çap ve Neşri Saziman-i Tebliğati İslamî, byy., 1368, ss. 434-458

126 7/A'raf, 64; 26/Şuara, 120; 54/Kamer, 12; 71/Nuh, 25 vb.

127 7/A'raf, 72; 41/Fussilet, 16; 51/Zariyat, 41-42; 54/Kamer, 19, 21; 69/Hakka, 6-8

128 M.H. Yazır, a.g.e., c. 4, s. 2793, c. 6, ss. 4190-4195.

129 51/Zariyat, 41.

130 69/Hakka, 6.

131 11/Hud, 58.

lumuna musallat olmuş ve Ad toplumu, içi kof hurma kütükleriymiş gibi çarpılıp yere yıkılarak helak olmuştur.¹³²

Dayanılmaz-korkunç ses anlamına gelen sayha da göksel doğal afetlerdendir. Kur'an ayetlerine göre Semud kavminin helaki sayha vasıtasıyla gerçekleşmiştir.¹³³ Ayetlerde sayhanın, yıldırım (saika),¹³⁴ alçaltıcı azabın yıldırımını,¹³⁵ şiddetli sarsıntı (racfe)¹³⁶ ve azgın bir olay (tağiye)¹³⁷ gibi ifadelerle nitelendirildiği görülmektedir. Semud kavmi, verilen üç günlük mühleti kullandıktan sonra¹³⁸ söz konusu niteliklere sahip sayha ile yok edilmiştir.

Medyen toplumu¹³⁹ ve Karye ashabı¹⁴⁰ da Semud toplumu gibi sayha ile tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Göksel doğal afetlerden bir diğeri Lût kavmi ve Fil ordusuna musallat edilen taşlardır. Ayetlere göre Lût toplumu ve Fil ashabı Allah'ın gökten yağdırdığı taşlarla helak olmuşlardır.¹⁴¹ Hud suresinin seksen ikinci ayetinde belirtildiğine göre Lût kavminin üzerine atılan taşlar Allah katında damgalanarak belli bir biçime sokulmuştur. Buradan her taşın kime ve nereye isabet edeceğinin takdir edilmiş olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.¹⁴² Takdir edilen bu taşlarla Lut kavmi toptan çöktürülerek tarih sahnesinden silinmiştir.¹⁴³ Çeşitli ayetlerde Lut toplumunun başına gelen afet için uyarılıp-korkutulanların yağmuru (mataru'l-münzerîn),¹⁴⁴ sayha,¹⁴⁵ taş fırtınası (hâ-

132 69/Hakka, 7.

133 11/Hud, 66-67.

134 51/Zariyat, 43-44.

135 41/Fussilet, 17.

136 7/A'raf, 77-78.

137 69/Hakka, 5.

138 11/Hud, 65.

139 11/Hud, 94-95.

140 36/Yasin, 28-29. Bkz. Mevdûdî, a.g.e., c. 4, s. 514.

141 11/Hud, 82-83; 7/A'raf, 84; 105/Fil, 1-5.

142 M.H. Yazır, a.g.e., c. 4, ss. 2801-2802.

143 Lut kavmi, şimdi Ürdün'ün doğu yakası denilen ve Irak ile Filistin arasında yer alan topraklarda yaşamıştır. Kitab-ı Mukaddes'e göre merkezleri ölü denize yakın yerlerde ya da tamamen suyun altında kalmış Sodom şehridir. Bkz. Mevdûdî, a.g.e., c. 2, s. 55; M.H. Yazır, a.g.e., c. 4, s. 2800; Afif Abdülfettah Tabbara, *Mea'l-Enbiya' fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 18. bs., Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1993, s. 143.

144 26/Şuara, 173; 27/Neml, 58.

145 15/Hicr, 73.

sıb),¹⁴⁶ üzerlerinde kararını kılmış azab (müstakır),¹⁴⁷ felaket yağmuru (mataru's-su')¹⁴⁸ gibi ifadeler kullanılmaktadır.¹⁴⁹

Fil ordusu da Fil suresinde belirtildiği gibi Allah'ın gökten gönderdiği sürüler halinde kuşların attıkları pişirilip-sertleştirilmiş balçık taşlarla yenik ekin yaprağı gibi yapılarak helak edilmiştir.

Hız Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiği Eyke halkı ise gölgelik günün azabı ile helake uğramıştır.¹⁵⁰ İfadeden çöküş faktörünün göksel doğal bir afet olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Yersel Doğal Afetler: Ayetlerden anlaşıldığına göre bazı toplumlar yersel bir takım afetlerle yıkılmışlardır. Örneğin Firavun ve ordusunun Hz. Musa ve inananları izlerken denizde boğulması¹⁵¹ ve büyük ekonomik güce sahip olan Kârun'un yerin dibine geçirilmesi¹⁵² yer kaynaklı doğal afetlerden sayılabilir.

2. Savaş Faktörü: Kur'an'da savaş yoluyla varlıklarına son verilen ya da başka toplum ve güçlerin hegemonyası altına sokularak toplum olma özellikleri son buldu-rulan toplumlardan da söz edilmektedir. Calût ve ordusunun, Talût komutanlığındaki mü'minlerle savaşması ve bu savaşta yenilgiye uğratılmasıyla birlikte gücünü kaybetmesini buna örnek verebiliriz.¹⁵³

Toplumu çökerten savaş, yıkılma noktasına gelen topluma dışarıdan yapılan saldırılarla da başlayabilir. Bu durumda iyice çözülen, birlik ve bütünlüğünü kaybederek batma noktasına gelen bir toplumun, dışarıdan gelen saldırıya karşı koyması mümkün değildir. Dolayısıyla toplumun yıkılması dışarıdan gelen saldırıyla, A. Toynbee'nin ifadesiyle dış proletarya¹⁵⁴ ile gerçekleşebilir.¹⁵⁵

146 54/Kamer, 34.

147 54/Kamer, 38.

148 25/Furkan, 40.

149 Lut kavminin helak faktörü olan azabın korkunç bir deprem veya volkanik bir patlama olduğu kabul edilirse, o zaman bu helakin göksel değil de yersel olduğu söylenebilir. Bkz. Mevdûdî, a.g.e., c. 2, s. 388.

150 26/Şuara, 189. Bkz. M.H. Yazır, a.g.e., c. 5, ss. 3640-3641.

151 2/Bakara, 50; 7/A'raf, 64, 136; 8/Enfal, 54; 20/Taha, 78 vb.

152 28/Kasas, 81.

153 2/Bakara, 249-251.

154 Toynbee'nin dış proletarya görüşü için bkz. Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, ss. 255-263.

155 Bu bağlamda İsrailoğullarıyla ilgili olarak bkz. 17/İsra, 4-8.

Kur'an'a göre "Allah'ın insanların bir kısmıyla bir kısmını defetmesi olmasaydı, yeryüzü mutlaka fesada uğrar,¹⁵⁶ manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın çokça anıldığı meşidler muhakkak yıkılır giderdi. Allah kendi (dini)ne yardım edenlere muhakkak yardım eder."¹⁵⁷ Aynı bağlamda Allah, mü'minlerden yalanlayanlar ve bozguncularla savaşmalarını ve kendileri vasıtasıyla onları azaplandırmayı, hor ve aşağılık kılmayı istemektedir.¹⁵⁸ Buna göre ilahî sünnet ve müdavele gereği baskı, zulüm, kötülük gibi davranışlarda bulunan iktidar seçkinleri ya da toplumlar, mü'min ya da başka bir toplum vasıtasıyla defedilmektedir. Bu noktada belirtelim ki iktidar seçkinlerinin, önde gelenlerin (mele-mütref) ya da toplumun bir kısmının savaş vb. yolla yok edilmesine veya egemenliklerinin/bağımsızlıklarının ellerinden alınmasına kısmî helak denilmesinde bir sakınca görmüyoruz.

3. Sosyal Faktörler: Kur'an, çöküş aşamasına girmiş olan bir toplumun, çöküşünün alt yapısının hazırlanması için sosyal bir takım vesilelerle karışacağını, birbirini kıracağını, birbirine baskı, zulüm ve kötülük yapacağını belirtmektedir. "De ki o, size üstünüzden ya da ayaklarınızın altından azap göndermeye veya sizi parça parça birbirinize kırdırıp kiminizin şiddetini kiminize tatturmaya güç yetirendir..."¹⁵⁹ ayeti de bunu ifade etmektedir. Ayette belirtilen üstten gelen azap, tufan, sayha, taş gibi göksel afetler; ayakların altından gelen azap deprem, boğulma vb. yersel afetler şeklinde yorumlanabilirse de İbn Abbas'ın görüşü dikkate değer bir görüştür. İbn Abbas, üstten gelen azabın yöneticilerden, alttan gelen azabın ise köleler ve ayak takımından gelecek olan şeyler demek olduğunu söylemektedir.¹⁶⁰ Üçüncü azap ise ayette açıkça belirtildiği gibi parçalanma ve bunun sonucunda gelecek karışıklık, güçlülüğsüz ayrımı ve güçlünün güçsüze zulmüdür. Böyle bir zulüm ve karmaşa/kaos ortamıyla birlikte toplum yıkılma noktasına geldiği zaman en küçük bir darbe onun yıkılmasına yeter de artar bile. O durumda bu toplum içerisinde en büyük faaliyeti gösteren ve en çok faal olan grup ortama egemen olur. Bu egemenlikle de düzen ve huzur sağlanamaz, hatta daha da artar. Çünkü o da zalim ve baskıcı bir mantığa sahiptir. Bu takdirde toplum can çekişen bir ölü gibi kıvrınacak ve sonuçta helak olacaktır. Firavun'un İsrailoğullarına yaptığı uygulamayı bu noktada değerlendirmek gerekmektedir. Firavun Mısır'daki krallığı boyunca tiranca bir yönetim sergileyerek İsrailoğullarını birbiriyle anlaşamayacak şekilde fırkalara bölmüş, onları birbirine dü-

156 2/Bakara, 251.

157 22/Hac, 40.

158 9/Tevbe, 14. Ayrıca bkz. 17/İsra, 4-8 vb.

159 6/En'am, 65, Ayrıca bkz. 6/En'am, 159; 30/Rum, 32.

160 F. Râzî, a.g.e., c. 4, ss. 90-91; M.H. Yazır, a.g.e., c. 3, ss. 1952-1953.

şürmüş, kölesi haline getirmiş ve erkek çocuklarını boğazlayıp kadınlarını diri bırakmıştır.¹⁶¹

Birlik ve bütünlüğün toplumsal hayat için ne kadar önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla birlik ve bütünlüğünü kaybederek parça parça grup ve fırkalara ayrılan toplumun, şu ya da bu şekilde çözülmesi, çöküp yok olması kaçınılmazdır. Nitekim "Allah'a ve Rasûlü'ne itaat edin ve çekişip birbirinize düşmeyin; yoksa çözümlüp yılınlaşırsınız, gücünüz gider..."¹⁶² ayeti ve sebe' halkının parçalanmayla birlikte efsane kılındığını anlatan ayetler¹⁶³ buna işaret etmektedir.

Toplumun parçalanması, gerek birey-toplum ayrılığı/uyuşmazlığı (anomi), gerekse grup ve kamplara ayrılarak grup ve kamplar arasında düşmanlığın baş göstermesi ve güçlünün zayıfı ezmesi, yani sınıf çatışması şeklinde tezahür edebilir. Fakat Kur'an ayetlerine bakıldığında bu ayrılıkların psikolojik bir takım temellerinin olduğu görülür. "Gerçekten Allah, kendi nefislerinde olanı değiştirip bozuncaya kadar, bir toplulukta olanı değiştirip-bozmaz..."¹⁶⁴ "Onlar derin bir sarsıntı içerisinde bulunuyorlar."¹⁶⁵ "Onlar kuşku verici bir tereddüt içindeydiler."¹⁶⁶ "Uzak bir ayrılık içinde dilerler."¹⁶⁷ "Hiç şüphesiz zalimler uzak bir ayrılık içinde dilerler."¹⁶⁸ vb. ayetler bu durumu anlatmaktadır.

Mücahid'in görüşünü kabul etmemiz durumunda İsrailoğullarının maymun ve domuzlaştırılmaları olayını¹⁶⁹ da sosyal vesilelerle çöktüğe dâhil edebiliriz. Daha önce de belirtildiği gibi Mücahid'e göre buradaki dönüşüm şekli değil kalbî, zihinsel ve manevi bir dönüşüm,¹⁷⁰ yani meshdir. Buna toplumun kendine yabancılaşması dememizin, bizi ayetin kapsamı dışına çıkarmayacağı kanaatindeyiz. Kendisine yabancılaşmış, maneviyatı meshe uğramış toplum ise kör bir taklitten başka bir şey yapamaz,

161 28/Kasas, 4.

162 8/Enfal, 46. Ayrıca bkz. 21/Enbiya, 92-93; 23/Mü'minun, 52-53.

163 34/Seb'e, 19.

164 13/Ra'd, 11. Ayrıca bkz. 8/Enfal, 53.

165 50/Kaf, 5.

166 34/Sebe', 54. Ayrıca bkz. 41/Fussilet, 45; 42/Şûrâ, 14; 44/Duhan, 9.

167 2/Bakara, 176. Ayrıca bkz. 2/Bakara, 137.

168 22/Hac, 53. Ayrıca bkz. 38/Sa'd, 2-3.

169 2/Bakara, 65; 4/Nisa, 47; 5/Maide, 60; 7/A'raf, 164-166.

170 F. Râzî, *a.g.e.*, c. 1, s. 554. Bu konuda Mevdûdî'nin görüşü ilginçtir. Ona göre dönüşüm zihinsel yönden değil, fiziksel yöndendir. İsrailoğulları zihinsel yönden insan olarak bırakılmış, ama bedenden hayvanlaşmıştır. Bkz. Mevdûdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 69.

hayvani duygularından başka bir şey gösteremez,¹⁷¹ manevi ve siyasî zillet ve esarete duçar olur.¹⁷² Bunun daha da ilerisi yok olmaktadır.

Elbette Kur'an ayetlerine göre söz konusu bütün çöküş faktörlerinin gerisinde Allah vardır. O faktörleri yaratan ve toplumların çöküşüne vesile kılan Allah'tır. Yani toplum, kendi iradesiyle olumsuz yönde değişir, çöküş sürecine girer ve Allah'ın verdiği mühlet ve eceli de doldurursa, Allah toplumun işlediği suçla ilişkili olarak çeşitli şekillerde değişik faktörlerle o toplumu helak etmekte veya toplum olma vasfından uzaklaştırarak başka güçlerin hegomanyasına sokmaktadır.

2.2.3. Kur'an'da Toplumsal Çöküşün Nedenleri

Kur'an, toplumların çöküşünde, başka bir ifadeyle Allah'ın toplumları yıkıma uğratmasında veya bir toplumun yerine başka bir toplum getirmesinde sorumluluğu insana vermektedir. İnsanlar kendi iradeleriyle çöküş şartlarını ve nedenlerini oluşturduktan sonra Allah, sünneti gereği çöküşü gerçekleştirmektedir. Yani çöküşün müsebbibi insan olmaktadır. Nitekim bir İskoç olan ahlâkçı filozof A. Ferguson (1723-1816), "Çöküş mutlaka kaçınılmaz değildir. Çöküş insanlığın doğasındaki tedavi edilemez bir hastalıktan değil, iradi ihmaller ve ahlâk bozukluklarından ileri gelir" derken¹⁷³ aslında bu gerçeğe işaret etmiş olmaktadır. Kur'an, çöküş nedenlerini açıklayarak yaşayan ve yaşayacak olan toplumların aynı yanlışlara düşmemelerini ve dolayısıyla çöküşten kurtulmalarını istemektedir.

Kuşkusuz çöküş problemi bir tek veya bir kaç nedenle ele alınamayacak kadar karmaşık ve önemli bir problemdir. Dolayısıyla çöküş, birçok yönden ve bütün boyutlarıyla incelenmesi gereken bir olgudur. Nitekim Kur'an'ın toplumsal çöküşün nedenlerini bütün boyutlarıyla ele aldığını ve insanlara gösterdiğini görüyoruz. Ayetlerden yaptığımız çıkarımlara göre söz konusu nedenleri itikadî, ahlâkî, siyasi ve sosyo-ekonomik olmak üzere dört ana maddede toplamak istiyoruz. Bu bağlamda belirtmelidir ki Kur'an, ele aldığı bütün meselelere olduğu gibi toplumların çöküş nedenlerine de bütüncül bir şekilde yaklaşmakta, yani çöküş nedenlerini ele alırken örneğin itikadi nedenleri ayrı, ahlâki nedenleri ayrı görmemekte, onları birbirinden apayrı şeylermiş gibi değerlendirmemektedir. Bütün nedenleri iç içe ele almakta ve

171 M.H. Yazır, *a.g.e.*, c. 1, ss. 378-379.

172 B. Hasan Basri Cantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, 12. bs., Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1981, c. 1, s. 25.

173 Kenneth Bock, "İlerleme, Gelişme ve Evrim", Çev. Aydın Uğur, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yay., Ankara 1990, s. 71.

dini-ahlâki bir bakış açısıyla ortaya getirmektedir. Kur'an fiziki olayları dahi dinî-ahlâkî alana çekerek ele almaktadır. Genelde Kur'an'ı, özelde ise Kur'an'a göre toplumsal çöküşü ve nedenlerini doğru anlamak için Kur'an'ın bu özelliğinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bizim burada çöküşün nedenlerini sistemleştirerek ayrı ayrı maddeler halinde ortaya koymamızın nedeni ise, konunun anlaşılır kılınmasını sağlamaya yöneliktir.¹⁷⁴

2.2.3.1. İtikâdî Nedenler

Kur'an'da toplumsal çöküşün itikadî nedenlerine bakıldığında, özellikle şirk, küfür, tekzip, fısık, istikbar, istihza, atacılık, irtidad ve nifak üzerinde durulduğu görülmür. Kur'an'a göre inançların, toplumların gerilemesi ve çökmesinde çok önemli payı olduğu görülür. Çünkü yukarıda da görüldüğü gibi inançlar, insanların davranışlarının temelini oluşturmaktadır ve toplumsal hayatı yönlendirmektedir. Bu yüzden de Kur'an, kötü davranış ve hayat tarzına götürücü inançları mahkûm ederek tevhit inancını ortaya koymaktadır. İnsanların zihniyeti Tevhit ile değiştiğinde, hayata bakışları ve bütün hayatları da değişecek ve düzenli-fesatsız bir toplum oluşacaktır.

2.2.3.2. Ahlâkî Nedenler

Kur'an'da toplumsal çöküşün ahlâkî nedenleri kapsamında zenb, ism, hatfe, seyyie ve cürm sözcükleriyle ifade edilen günahlar, haddi aşma, fitne ve fesad, bencillik, ihtilaf, tefrika ve ıslah mekanizmasının olmayışı zikredilebilir. Ahlâkî nedenler kapsamındaki sözkonusu olumsuz değerler, Kur'an'a göre toplumların veya medeniyetlerin yıkılmalarına neden olmaktadır. Olumsuz değerler (örneğin fahşâ/livata, zulm, fesad vb. değerler) günahlar sınıfına girmektedir. Özetle, insan ve toplum problemini felsefi ya da bilimsel terminoloji düzleminde tartışmak yerine, kendi özgün terminolojisi içinde ele alan Kur'an, toplumun çökmemesi için günahlara boğulmamak gerektiği mesajını vermektedir.

2.2.3.3. Siyasal Nedenler

Kur'an, zulüm, istikbar, kötülüğü yaygınlaştırma, fesat ve yönetici seçkinlere mutlak itaati toplumsal çöküşün siyasal nedenleri olarak saymaktadır. Kur'an'a göre söz konusu olumsuzlukları üzerinde taşıyan yöneticiler ve onlara itaat eden halk, toplumların varoluş ve yok oluş yasaları gereği çökmeye mahkûmdur.

2.2.3.4. Sosyo-Ekonomik Nedenler

Nankörlük, zenginlik ve maddî refah (mütreflik), israf ve tebzîr, ticarî ilişkilerde

174 Kur'an'da toplumsal çöküşün nedenleriyle ilgili ayet ve yorumları için bkz. Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, 2. bs., İnsan Yay., İstanbul 2002, ss. 107-178.

adaletsizlik gibi olumsuzlukları, toplumların çöküşünde veya toplumsal çöküşte etkili olan önemli nedenler olarak ele almaktadır.

3. Sonuç: Kur'an'da Toplumsal Çöküşü Anlamak

Araştırmamız boyunca Kur'an metninde toplumsal çöküş konusunu incelemeye ve ayetlerin bütünlüğü içerisinde toplumsal çöküşün sosyolojik çözümlemesini yapmaya çalıştık. Araştırmanın sonucu olarak söylenebilecek belki de en önemli hususlardan biri, toplumsal modeller sunmaktan çok meseleye meşruiyet çerçevesinde bakan Kur'an'ın, kendine özgü terminolojisiyle, toplumsal çöküş kuramları veya çevrimsel modeller ya da tek faktörcü çöküş teorilerinden farklı bir üslup, retorik ve içerikle toplumların çöküşünü ele almakta olduğu noktasında kendini göstermektedir. Kuşkusuz Kur'an'ın özgünlüğü, öncelikle onun kutsal bir metin oluşu ve meseleleri aşkın boyutuyla sunuşundan ileri gelmektedir.

Kur'an'da toplumların çöküşünü incelerken, sünnetullah kavramının merkezi bir yer teşkil ettiğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu bağlamda sünnetullahın, toplumların çöküşüyle sonuçlanabilecek toplumsal değişme ile ilgili Allah'ın yasaları olduğu söylenebilir. Elbette toplumsal çöküşle ilgili Allah'ın yasalarının varlığı, irade sahibi insanların hürriyetini ortadan kaldıracak mutlak/sıkı determinizm ve fatalizmi beraberinde getirmemektedir. Anlaşılan odur ki toplumsal değişme ve toplumsal çöküş söz konusu olduğunda Allah'ın yasaları, neden olarak değil, sonuç olarak kendilerini göstermektedir. Dolayısıyla insanlar kendi özgür iradeleriyle yaptıklarının sonuçlarına katlanmak zorundadırlar. Bu durumda tabir caizse toplumlar ne ekelerse onu biçerler. O yüzden denilebilir ki Kur'an, çöküşü toplumların bir hak edışı olarak değerlendirmekte ve çöküşün suçlularının, insanların kendileri olduğunu vurgulamaktadır. Esasen toplumların çöküşünün toplumsal nedenlerinden bahsedilebiliyorsa, insanların hür iradelerine vurgu yapılmak istendiği açıktır.

Kur'an, toplumların çöküşünü, toplumsal çöküş teorilerinin yaptığı gibi, coğrafya, demografya, ekonomi, karizmatik şahsiyet veya yaratıcı azınlık gibi toplumların iradesi dışında bulunan bir takım etkenlere bağlamamaktadır. Kur'an'a göre tarihin işleyişi, değişimin yönü ve çöküşün gerçekleşmesi noktasında temel etkin faktör insanlardır. Dolayısıyla bütün toplumsal çöküşlerin sorumluluğu, "Gerçekten Allah, kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe bir toplumda olanı değiştirmez" (13/Ra'd, 11) ayetinin belirttiği gibi zihniyeti, anlayışı, inancı ve hür iradesiyle bunlar doğrultusunda gerçekleştirdiği eylemlerinden ötürü birey ve topluma ait olmaktadır. Kur'an, toplumsal çöküşte ekonominin ve seçkinlerin rolünü ele alırken bile sorumluluğu toplum iradesine vermektedir. Çünkü toplumsal çöküşün ekonomik nedenle-

rinin gerisinde de insan bulunmaktadır. Bu noktada özellikle sorumlulukta başı çekenler, mütef seçkinlerdir. Kur'an'ın, toplumsal değişme ve çöküşte gerek yönetici ve gerekse yönetici olmayan seçkinlerin önemli rolü üzerinde durduğu doğrudur; fakat topluma, kötü önderlik eden bu seçkinleri düzeltme ve düzelmeleri durumunda onlara itaat etmeme, böylece onları geri plana itme görevi vermektedir. Kötü/sapık dahiler ve karizmatik şahsiyetlerin, toplumun iradesi dışında bir şey geliştirmeleri ve üst kademeleri ellerinde tutmaları düşünülemez. Öyleyse bu durumda da sorumlu toplumdur. Özetle Kur'an'da bütün neden ve faktörlerin gerisinde toplumların özgür iradeleri yatmaktadır.

Toplumsal çöküş konusunda Kur'an'ın üzerinde durduğu önemli hususlardan biri de, toplumun tarihini ve hayatını sürdürmesinde ıslah mekanizmasının gerekliliğidir. Ayetlerden ıslah mekanizmasını veya emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker kurumunu iyi işleten bir toplumun, çökme sürecine girmeyeceğinin ve çökmeyeceğinin önemle vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu ise günümüz toplum ve devletleri için de hayati öneme sahip bir konu olarak önümüze gelmektedir.

Çalışmanın bulgularından bir diğeri şudur ki Kur'an, toplumdandır; toplumsal değişme, çöküş ve toplumsal olgulardan bahsederken bireyi bir kenara atmamakta, birey ve toplumu birlikte ele almaktadır. Ona göre toplum bireyden bağımsız olmadığı gibi toplum içinde bireylerin önemi çok büyüktür. Peygamberlerin tek başlarına toplumlara gönderilmesi ve salih kimselere içinde yaşadıkları toplumu düzeltme emri verilmesi de bireye verilen önemi göstermektedir. Dolayısıyla toplumsal çöküşte insanlar, toplum olarak sorumlu oldukları gibi bireyler olarak da sorumlu tutulmaktadır.

Çalışmada varılan bir sonuç da, Kur'an'da helâkin anlam alanına ilişkindir. Kur'an'da helâk kavramı, daha çok toplumların ortadan kalkarak tarih sahnesinden silinmelerini ifade etmek üzere kullanılsa da, ayetlere bir bütün içinde bakıldığında, hem bizzat toplumların hayatına son verilmesini, hem toplumsal ve siyasi esareti, hem de toplumların kültür ve medeniyetlerinin yok oluşunu karşıladığı görülür. Buradan da toplumsal helâkin, kimlik krizleri de dahil tüm çöküşleri kapsamakta olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle Kur'an'ın toplumların helak nedenleri olarak zikrettiği olumsuzluklar, toplum, kültür ve medeniyetlerin her türlü gerileişlerinin nedenleri olarak alınabilecek yoğunlukta ve genişliktedir.

Araştırmanın bir sonucu da, Kur'an'da toplumsal çöküşün şirke ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Kur'an'ın toplumsal çöküşün nedenleri olarak saydığı ve bizim itikadî, ahlâkî, siyasî ve sosyo-ekonomik olmak üzere dört ana başlık altında

ele aldığımız hususlara dikkatlice bakıldığında, hepsinin şirkte toplandığı görülür. Tevhit, birlik ve düzenin ifadesi iken, şirk, fesat, bozgunculuk, ihtilaf, tefrika, kargaşa ve düzensizliğin ifadesi olarak sunulmaktadır. Söz konusu olumsuz durumlar ise toplumun parçalanıp çökmesi için yeter de artar bile. Dünya görüşü ve yaşam biçimi olarak şirkî benimsemiş olan toplumlar, belirli sosyal dinamikleriyle uzun denilebilecek bir süre boyunca ayakta kalabilseler de, nihayet şirkî getirdiği düzensizlik ve parçalanmışlığın ezici ağırlığına daha fazla dayanamayacak ve çöküp hayata veda edeceklerdir. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki objektif bir şekilde Kur'an metnine yaklaşıldığında Kur'an'ın, toplumların ayakta kalabilmelerinin olmazsa olmaz şartları olarak getirdiği dinamik, değer ve ahlâkî ilkelerin, gerçekten evrensel nitelikte oldukları anlaşılır.

Sonuç olarak bir vahiy dili ve kutsal metin olan Kur'an, toplumların çöküşünü kıssalar yoluyla bol bol örnekler verip zenginleştirerek ele alırken, iniş amacına uygun bir dille, yaşayan toplumlara ısrarla mesaj vermek istemekte ve olanlardan ders almayanların sonunun da çöküş olacağını vurgulamaktadır. Anomi, çözülme, bunalm ve parçalanmaların çokça yaşandığı ve bu yüzden de toplumsal çöküş tartışmalarının yeniden gündeme geldiği çağdaş dünyada Kur'an'ın, mesajını vermek istediği konuyu, yani toplumsal çöküşü işlerken kullandığı dil, retorik ve seçtiği insan tiplerini hiç de şaşırtıcı olmasa gerektir.